

Het Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict

Datum
april 2008

**Bijdrage tot de meningsvorming in de Protestantse Kerk in
Nederland**

Auteur
Dienstenorganisatie van de
Protestantse Kerk

**Generale Synode
april 2008**

MDO 08-01

De notitie werd geschreven door een redactie, bestaande uit mevr. drs. Marieke den Hartog, drs. Feije Duim en prof.dr. Leo J. Koffeman (eindredactie). Op onderdelen werd een beroep gedaan op tal van deskundigen binnen en buiten de dienstenorganisatie.

De basis voor hoofdstuk 4.3. werd gelegd door een externe werkgroep, bestaande uit de heren dr. André Drost, ds. Bart Gijsbertsen en dr. Henk Vreekamp.

Inhoud

1	Ter inleiding	5
2	Schets van de situatie in het Midden-Oosten	8
2.1	De politiek-historische ontwikkeling	8
2.2	Israël als Joodse staat	14
2.3	De kaders van het internationaal recht	14
2.4	Het conflict en de rol van religie	17
2.5	Christenen en kerken in het Midden-Oosten	20
2.6	De islam in het Midden-Oosten	22
3	De Protestantse Kerk in Nederland en het Midden-Oosten	24
3.1	Enkele hoofdlijnen in het beleid van de SoW-kerken t.a.v. Israël	24
3.1.1	Het hervormde spreken over Israël sinds WO II	24
3.1.2.	De rol van de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden	26
3.1.3.	De Gereformeerde Kerken in Nederland - kleine geschiedenis van de term 'onopgeefbare verbondenheid'	26
3.1.4.	Kerkelijke praktijk	29
3.1.5.	Afsluitend	29
3.2	De hoofdlijnen in het werelddiaconaal beleid	30
3.3	Oecumenisch beleid	32
3.4	De beleidsnotitie van 2003	33
3.5	Het bezoek aan het Midden-Oosten	33
4	Theologische grondlijnen	35
4.1	De brief aan de Romeinen gelezen met het oog op de problematiek	35
4.2	De kerk en het internationaal recht	37
4.3	De relatie van de Protestantse Kerk in Nederland tot het volk Israël	40
4.4	De Protestantse Kerk in Nederland en de kerken in het Midden-Oosten	46
4.5	De Protestantse Kerk in Nederland en de islam	48
4.6	Grondlijnen in een theologie van het diaconaat.	48
5	Conclusies, beleidskader en consequenties	51
5.1	Conclusies	51
5.2	Beleidskader	55
5.3	Consequenties van het beleidskader voor de kerk en haar dienstenorganisatie	56
Bijlage 1	Overzicht van gesprekken door en vanuit het moderamen met organisaties en personen	59

1 Ter inleiding

Ontwikkelingen in de afgelopen jaren hebben de Protestantse Kerk in Nederland opnieuw voor de vraag gesteld hoe zij zich opstelt ten aanzien van het conflict in het Midden-Oosten. In september 2003 aanvaardde het gezamenlijk moderamen van de Samen op Weg-kerken (SoW-kerken) de beleidsnotitie *Het Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict. Bijdrage tot de meningsvorming in de SoW-kerken*. De titel brengt tot uitdrukking, dat het Israëliisch-Palestijns conflict zich niet laat losmaken uit de context van de Arabische wereld van het Midden-Oosten. Vrede tussen Israël en zijn Arabische buurlanden is immers een noodzakelijk element in een oplossing. Ook hebben spanningen en conflicten in het niet-Arabische deel van de regio (Iran) een directe impact op het Israëliisch-Palestijns conflict. Daarachter liggen geopolitieke belangen van alle grote spelers in de wereldpolitiek.

De notitie werd als bijlage gevoegd bij de informatienota aan de gezamenlijke synode, en onder meer gepubliceerd op de website van Kerk in Actie. Zij bedoelde enerzijds, zoals de ondertitel aangaf, de positie van de Protestantse Kerk in Nederland uit te leggen en zo de meningsvorming binnen de kerk(en) te dienen. Tevens ging het erom een handreiking te geven voor een afgewogen opstelling van onze kerk inzake het conflict, en een beleidsmatig kader te scheppen waarbinnen in voorkomende gevallen snel en adequaat gereageerd zou kunnen worden op nieuwe actuele ontwikkelingen.

De zorg van de Protestantse Kerk in Nederland om de verheviging van het conflict sinds 2000 leidde in november 2004 tot het bezoek van een delegatie van de Protestantse Kerk in Nederland aan het Midden-Oosten. In de delegatie participeerden enkele moderamenleden en vertegenwoordigers van de dienstenorganisatie. De ervaringen tijdens dit bezoek werden verwoord in een reisverslag. Daaruit resulteerde de opdracht aan de dienstenorganisatie tot een bredere en theologisch sterker onderbouwde notitie *Het Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict*, die in de plaats treedt van de notitie van 2003. In november 2007 besprak de generale synode een eerste versie. De indringende besprekingen ter synode hebben tot een aanpassing geleid. Daarbij is ook dankbaar gebruik gemaakt van inzichten die werden opgedaan in gesprekken met een groot aantal bij deze thematiek nauw betrokken personen, groeperingen en organisaties.¹

Per 1 mei 2004 hadden de SoW-kerken zich verenigd in de Protestantse Kerk in Nederland. Daarmee zijn ook drie afzonderlijke ontwikkelingen rond de vragen die hier aan de orde zijn, samengekomen. In de tweede helft van de 20^e eeuw hielden de kerken zich aanvankelijk vooral afzonderlijk bezig met de problematiek van de situatie in het Midden-Oosten. Deze bezinning vond plaats tegen de achtergrond van een noodzakelijke doordinking van de consequenties voor kerk en theologie van de Sjoa, en van de betekenis van de terugkeer naar het land der belofte en van de stichting van de staat Israël. In toenemende mate liepen de sporen van deze bezinning in de drie kerken parallel, en vanaf het midden van de jaren tachtig kwam daar samenwerking voor in de plaats: de drie kerken gingen zich meer en meer, ook rond de vragen die hier aan de orde zijn, presenteren als de SoW-kerken.

De situatie in het Midden-Oosten is sinds 2003 ingrijpend veranderd. Men kan zich afvragen of de kansen op vrede daarmee groter of kleiner zijn geworden, maar de huidige situatie dwingt hoe dan ook tot hernieuwde bezinning. Maar niet alleen de politieke ontwikkelingen

¹ Een overzicht van in dit kader gevoerde gesprekken is te vinden in Bijlage 1

dringen daartoe. Veelmeer maken binnenkerkelijke ontwikkelingen een herbezinning – en daarmee een nieuwe stimulans voor een brede kerkelijke meningsvorming – noodzakelijk. In de dienstenorganisatie blijkt behoefte aan een beter doordachte afstemming van activiteiten die aan het conflict gerelateerd zijn. Voor een jongere generatie gemeenteleden en theologen blijken de theologische en belijdende denkkaders rond Kerk en Israël die opkwamen in de tweede helft van de vorige eeuw niet altijd overtuigend.

Ook deze notitie wil primair binnen de Protestantse Kerk in Nederland de meningsvorming bevorderen over vragen waarbij velen zich – zij het op heel verschillende manieren – intens betrokken weten.

Daarin gaat het in wezen om twee vragencomplexen die op elkaar betrokken dienen te worden.

Eenzijds is er een kerkelijk en belijdend aspect. De relatie van de kerk tot het volk Israël staat onder het voorteken van de roeping van de Protestantse Kerk in Nederland “gestalte te geven aan haar onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël” (art. I lid 7 KO).

Anderzijds is er het gegeven, dat wij voortdurend geconfronteerd worden met berichten en beelden uit het Midden-Oosten die vragen om heldere keuzes voor mensen die in de knel raken.

Wat het eerste betreft, de eerste aanzetten tot een theologische herbezinning op de betekenis van het volk Israël in Gods geschiedenis met de wereld werden reeds voor de Tweede Wereldoorlog – in samenhang met het opkomend nationaal-socialisme – zichtbaar. Maar vooral de verschrikking van de Sjoa enzijds en de stichting van de staat Israël anderzijds hebben de kerk ertoe gebracht over die verbondenheid na te denken. De Schriften van het Oude en het Nieuwe Testament werden opnieuw, en met andere ogen gelezen, als het getuigenis van Gods blijvende trouw aan zijn volk. Het leidde tot een nieuwe vorm van belijdend spreken over de relatie van de kerk tot Israël.

Recente politieke ontwikkelingen – en dat is het tweede aspect – roepen echter steeds weer de vraag op, hoe deze onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël en de perceptie van het feitelijke beleid van de Israëliische regering zich tot elkaar verhouden. Het blijkt daarom noodzakelijk nauwkeuriger dan in de vorige beleidsnotitie aan te geven wat met deze ‘onopgeefbare verbondenheid’ wél en níet bedoeld kan zijn. De relatie tot het Palestijnse volk werd in de vorige beleidsnotitie primair, en feitelijk exclusief, gesteld onder het voorteken van de diaconale opdracht van de kerk, de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid. Ook hierbij zijn vragen te stellen, vanuit een nieuwe bezinning op de betekenis van de oecumenische relatie met de christen-Palestijnen en breder de kerken in het Midden-Oosten.

Deze notitie beoogt niet alleen een handreiking te bieden voor de meningsvorming binnen de Protestantse Kerk in Nederland. Zij wil ook een beleidsmatig kader scheppen voor het optreden van de kerk in het publieke debat en voor het werk van de dienstenorganisatie.

In deze notitie vindt u achtereenvolgens:

1. In hoofdstuk 2 een poging de huidige situatie in het Midden-Oosten op hoofdlijnen te beschrijven, te analyseren en te kenschetsen, met daarin aandacht voor de politiek-historische ontwikkeling, inclusief het karakter van Israël als Joodse staat, voorts voor de kaders van het internationaal recht en de rol van religie in het conflict, met een

toespitsing op enerzijds christenen en kerken en anderzijds de islam in het Midden-Oosten.

2. In hoofdstuk 3 een overzicht van enkele hoofdlijnen in de wijze waarop de Protestantse Kerk in Nederland en haar rechtsvoorgangers zich in de laatste zestig jaar, vanuit verschillende perspectieven, hebben uitgelaten over de situatie in het Midden-Oosten, in relatie tot de discussie binnen die kerken zelf. In het bijzonder komt daarin de historische achtergrond van de uitdrukking 'onopgeefbare verbondenheid' aan de orde.
3. In hoofdstuk 4 enkele theologische grondlijnen. Daarin eerst een voorbeeld van de wijze waarop wij de Schriften kunnen lezen met het oog op de problematiek. Daarop volgt een theologische doordenking van achtereenvolgens de betekenis van het internationaal recht, de relatie van de Protestantse Kerk in Nederland tot het Joodse volk, die tot de kerken in het Midden-Oosten, en die tot de islam. Het hoofdstuk sluit af met enkele grondlijnen, in een theologie van het diaconaat, voor onze betrokkenheid op slachtoffers van geweld en onderdrukking.
4. In hoofdstuk 5 worden de belangrijkste conclusies en dilemma's nog eens op een rijtje gezet. Dat leidt tot de formulering van randvoorwaarden voor het beleid, en inhoudelijke beleidsvoorstellen.

Woordgebruik

In deze notitie komen de woorden 'Israël', 'Joods', 'Jodendom' uit de aard der zaak veelvuldig voor. Waar het verband het volstrekt duidelijk maakt, is een nadere toelichting overbodig. Zo staat 'Israël' (en Israëliisch) in de historische en politiek-juridische paragrafen 2.1. en 2.2. consequent voor 'de staat Israël'. En zo duidt 'joods' in paragraaf 2.3. – over de rol van religies – steeds op de religieuze aspecten van de Joodse identiteit.

Ingewikkelder is het wanneer in een theologisch en kerkordelijk verband over '(het volk) Israël' wordt gesproken. Op de complexiteit van dit begrip wordt in paragraaf 4.3. dieper ingegaan. In het overige van de notitie wordt waar het gaat om deze realiteit, veelal gesproken van 'het volk Israël' (dus nadrukkelijk te onderscheiden van 'de bevolking van Israël'), en wordt in elk geval waar de staat bedoeld wordt ook expliciet gesproken van 'de staat Israël'. De term 'Israël' duidt in die hoofdstukken altijd op de in paragraaf 4.3. nader beschreven realiteit.

'Joods' kan, afhankelijk van de context, zowel een religieuze als een etnische aanduiding zijn. Waar een goed verstaan dat nodig maakt, is in de tekst zelf aangegeven of één van beide aspecten in het woordgebruik domineert.

2 Schets van de situatie in het Midden-Oosten

2.1 De politiek-historische ontwikkeling

De huidige situatie in het Midden-Oosten heeft complexe historische wortels. Het is niet mogelijk om daaraan in het bestek van deze notitie uitvoerig aandacht te besteden. Enkele hoofdlijnen dienen echter toch te worden getekend. Twee vooropmerkingen dienen daarbij te worden gemaakt.

Allereerst: objectieve geschiedschrijving bestaat niet. Wie probeert de geschiedenis van het Israëliisch-Palestijns-Arabische conflict te beschrijven en daarover met anderen, met een sterke betrokkenheid, in gesprek gaat, ontdekt keer op keer dat 'feiten' niet bestaan zonder beleving en interpretatie. Zelfs in de woordkeus – bijvoorbeeld 'bezette gebieden' of 'betwiste gebieden' – speelt dat al een rol. Geschiedschrijving probeert altijd niet alleen te beschrijven, maar ook te verklaren. De stap naar 'goedpraten' is klein.

Daar komt nog iets bij: geschiedenis is beleefde geschiedenis. Mensen deden in meer dan een eeuw ingrijpende ervaringen op. Wat gebeurd is begrijpen ze vanuit het perspectief van het heden. En omgekeerd wordt de geschiedenis gebruikt om actuele belangen te legitimeren.

Om deze twee redenen is er hier voor gekozen een zeer beknopt overzicht te geven van de recente geschiedenis, en vervolgens te beluisteren hoe mensen in het conflict de huidige situatie beleven. Zo hopen we een klein stapje te zetten in de richting van een gezamenlijk perspectief.

Onder het repressieve bewind van tsaar Alexander III (1881-1894) vinden in Rusland honderden pogroms plaats. Daardoor komt een Joodse autonomiebeweging op. In 1882 wordt een manifest gepubliceerd waarin de wens uitgesproken wordt om een 'huis in ons land' te stichten en zo een eind te maken aan de ballingschap. Vanaf 1891 raakt de naam Zionisme in gebruik. Dat krijgt een gezicht in 1897, bij het eerste Zionistische Wereldcongres in Basel. In de periode tot 1914 verlaten drie miljoen Joden Oost-Europa. Van hen vertrekken er ongeveer 30.000 naar Palestina, dan nog een provincie van het Turks-Ottomaanse Rijk.

Het ging in het Zionisme oorspronkelijk primair om het Joodse volk als een politieke entiteit, eerder dan als een religieuze gemeenschap. Het Joodse volk zou moeten worden als een volk te midden van volkeren, met een staat te midden van staten.

In politieke zin komt de realisering van dit streven een stap dichterbij door de Balfour Declaration van 1917, die praktisch samenvalt met het instorten van het Ottomaanse wereldrijk aan het eind van de Eerste Wereldoorlog. Daarmee geeft de Britse regering steun aan het zionistische streven. In 1922 neemt Groot-Brittannië op verzoek van de Volkerenbond het mandaat over Palestina op zich. Gaandeweg vestigen zich ook meer en meer Arabische bewoners in het gebied ten westen van de Jordaan. Regelmatig is sprake van gewelddadigheden tussen Joodse en Arabische bewoners van dit gebied.

Na de Tweede Wereldoorlog - en de Sjoa - steunen de grootmachten het verdelingsplan van de Verenigde Naties in 1947, of zij verzetten zich er althans niet tegen. Zij geven daarmee toestemming voor het stichten van zowel een Joodse als een Palestijns-Arabische staat in

het mandaatgebied Palestina aan de westzijde van de Jordaan. De voorgestelde grenzen zijn ook dan al omstreden. De Palestijnen en de omringende Arabische staten weigeren ermee in te stemmen. Op 14 mei 1948 roept Israël de onafhankelijkheid uit: in de Onafhankelijkheidsverklaring wordt de naam 'Israël' vastgelegd en wordt deze staat als 'Joodse staat' aangeduid. De Arabische buurlanden vallen aan en de Onafhankelijkheidsoorlog, die tot halverwege 1949 zal duren, is een feit. Bij aanvallen op Joodse kibboetsim vallen veel slachtoffers. Voor de Arabieren gaat deze periode de *naqba* heten: de catastrofe. In de loop van de oorlog komt er een stroom van in totaal zo'n 750.000 Arabische vluchtelingen op gang.² Deze worden opgevangen in kampen in Libanon, Syrië, Jordanië (met name ook op de westelijke Jordanoever) en in de Gazastrook (vanaf dat moment onder beheer van Egypte). Een vergelijkbare vluchtelingenstroom komt op gang vanuit de omringende Arabische landen: Joden die zich genoodzaakt weten alles achter te laten en hun heil te zoeken in Israël of in het Westen.³

Vrede wordt niet gesloten. Wel komt Israël in 1949 een aantal wapenstilstandsverdragen overeen, achtereenvolgens met Egypte, Libanon, Jordanië en Syrië. Hierdoor ontstaan de grenzen van de feitelijke staat Israël, afwijkend van die van het verdelingsplan en erkend door de internationale gemeenschap, maar niet door de buurlanden. West-Jeruzalem wordt de hoofdstad van de jonge staat, Oost-Jeruzalem, inclusief de Oude Stad met de diverse joodse, christelijke en moslimheiligdommen, is veroverd door Jordanië. In het VN-Verdelingsplan van 1947 was Jeruzalem voorzien als 'corpus separatum' onder internationaal bestuur, waarvan de bewoners vijf jaar later zelf zouden beslissen onder welk gezag het zou staan. Deze plannen worden ingehaald door de tragische realiteit van de oorlog. De vele Arabische families die wonen in het door Israël veroverde deel moeten van daar vertrekken. Hetzelfde geldt voor de Joodse bewoners van de Oude Stad.

De Suez-crisis gaat over in de oorlog van 1956; deze leidt niet tot een ingrijpende wijziging van de situatie. In de Zesdaagse Oorlog van 1967 verovert Israël de Sinaï (die later aan Egypte wordt teruggegeven), de Gazastrook, de Golanhoogte, de Westelijke Jordanoever, en Oost-Jeruzalem. Het beheer van de heilige plaatsen wordt onveranderd gelaten. Israël begint met het bouwen van nederzettingen in de bezette gebieden.

Door de Jom-Kippoer Oorlog (1973) verandert de situatie nauwelijks. In 1977 komt Anwar Sadat, de president van Egypte, naar Jeruzalem. In 1978 volgt een topontmoeting in Camp David, het buitenverblijf van de president van de VS, tussen de presidenten Jimmy Carter, Anwar Sadat en Menachem Begin. Daar wordt afgesproken dat Israël en zijn burens een vredesverdrag zullen sluiten op basis van de VN-resolutie 242 (die handelt over de teruggave van door Israël in 1967 bezette gebieden). Israël en Egypte sluiten vrede.

In de jaren daarna worden op deze weg echter geen betekenisvolle verdere stappen gezet.

In 1987 uit zich de frustratie van de Palestijnen in de bezette gebieden in de eerste Intifada.

De Oslo-akkoorden van 1993 lijken een keerpunt te vormen, en de weg naar vrede lijkt open te liggen. De PLO wordt door Israël erkend als de wettige vertegenwoordiger van het

² Cijfers uit 2004 van de UNRWA (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East) geven de volgende schatting van het aantal betrokkenen. Oorspronkelijk zou het zijn gegaan om ongeveer 750.000 Palestijnse vluchtelingen (volgens Israëliische bronnen tussen de 500.000 en 650.000; volgens Palestijnse bronnen 850.000 tot 900.000), waarvan de meerderheid op de westelijke Jordanoever en in de Gazastrook terecht kwam. Per eind 2006 spreekt UNRWA van bijna 4,5 miljoen Palestijnse vluchtelingen, waarvan er ruim 1,3 miljoen nog in vluchtelingenkampen verblijven, de meesten in Jordanië en in de Gazastrook.

³ De UNRWA bevestigt, dat rond 1948 wellicht zo'n 800.000 Joden de Arabische landen verlieten, onder meer vanwege groeiende vijandigheid en geweld van Arabische zijde.

Palestijnse volk. De PLO erkent de staat Israël en er begint een periode van Palestijns zelfbestuur. De Westelijke Jordaanoever en de Gazastrook zullen gefaseerd worden teruggegeven aan een te vormen Palestijnse Autoriteit die in vele opzichten gaat toewerken naar de vorming van een op te richten democratische Palestijnse staat.

In 1994 wordt de vrede getekend tussen Israël en een tweede Arabisch buurland, Jordanië.

In Israël groeit de kloof tussen de tegenstanders en de voorstanders van 'Oslo'. In 1995 wordt de Israëliische minister-president Yitzchak Rabin tijdens een vredesdemonstratie doodgeschoten.

In 2000 mislukken de onderhandelingen van de Israëliische minister president Ehud Barak, de Palestijnse leider Arafat en de Amerikaanse president Bill Clinton ('Camp David II'). De belangrijkste knelpunten blijven de verdeling (of niet) van Jeruzalem en de kwestie van de Palestijnse vluchtelingen. Na een bezoek van oppositieleider Sharon aan de Tempelberg, bedoeld om de soevereiniteit van Israël te onderstrepen, breekt in oktober 2000 de tweede Intifada uit, die gepaard gaat met veel geweld in de vorm van Palestijnse zelfmoordaanslagen in Israël. Hamas begint zich sterker te profileren in de bezette gebieden. De repressie van de Palestijnse bevolking functioneert als een collectieve bestraffing door het Israëliische leger.

In maart 2002 komt de Arabische Liga met een vredesvoorstel, waarin aan Israël normalisering van de betrekkingen wordt aangeboden, in ruil voor Israëls terugtrekking achter de grenzen van 4 juni 1967, terwijl de Palestijnse vluchtelingen van 1948-49 en hun nakomelingen de gelegenheid dienen te krijgen om terug te keren. Israël verwerpt die laatste voorwaarde, omdat dat het Joodse karakter van Israël zou ondermijnen. In plaats daarvan biedt Israël aan de vluchtelingen te compenseren.

In 2002 volgt onder de regering Sharon, na een zelfmoordaanslag tijdens het joodse Paasfeest, de feitelijke herbezetting door Israël van de autonome Palestijnse gebieden.

De infrastructuur, met name het wegennet tussen diverse Palestijnse plaatsen, wordt totaal vernietigd.

De wil om tot territoriale concessies en nieuwe vredesbesprekingen te komen daalt vanaf 2002 aan beide zijden tot een absoluut minimum. Ook de Israëliische en de Palestijnse bevolking raken volledig murw door de gebeurtenissen. Het vredeskamp zit in een impasse. Zelfs Joden en Palestijnen die zich tot dan toe inzetten voor toenadering tussen de beide bevolkingsgroepen hebben in die periode nauwelijks meer contact met elkaar. Israël begint met de bouw van een afscheidingsbarrière tussen de Palestijnse gebieden en Israël. Deze moet ervoor zorgen dat zelfmoordkandidaten niet meer in Israël kunnen infiltreren. Deze zwaar bewaakte afscheidingsbarrière – die voor een deel bestaat uit een hekwerk met prikkeldraad, voor een (kleiner) deel uit een metershoge muur – wekt onder Palestijnen én Joden, maar ook internationaal veel weerzin, vooral omdat hij voor het grootste deel op Palestijns grondgebied wordt gebouwd en niet binnen de grenzen van 1949. In juni 2003 biedt Hamas een wapenstilstand aan. Israël ziet Hamas uitsluitend als een terroristische organisatie en niet als een vertegenwoordiger van een deel van de Palestijnse bevolking, en wijst het aanbod van de hand. Korte tijd is het wel relatief rustig.

In 2004 leidt het protest tegen de afscheidingsbarrière tot een 'advisory opinion' door het Internationaal Gerechtshof te Den Haag, waarin te lezen staat dat deze afscheidingsbarrière illegaal is voor zover hij is gebouwd op Palestijns gebied, en dienovereenkomstig afgebroken dient te worden. Israël legt deze 'advisory opinion' naast zich neer, omdat het meent dat het veiligheidsbelang van Israël onvoldoende heeft meegewogen.

Met het overlijden van PLO-leider Yasser Arafat begint een politieke strijd om zijn opvolging, waardoor een politieke overeenkomst verder uit beeld raakt. De Israëlische premier Sharon spreekt zich vervolgens uit voor een eenzijdige oplossing van het Israëlisch-Palestijns conflict omdat er geen partner voor vrede zou zijn. In 2005 ontruimt Israël daartoe de Joodse nederzettingen in de Gazastrook. Voortaan wonen er alleen maar Palestijnen, vooral vluchtelingen.

In januari 2006 wint Hamas de vrije verkiezingen in de Palestijnse gebieden. Deze partij weigert de staat Israël te erkennen en derhalve weigert de internationale gemeenschap deze regering financieel te steunen en te erkennen. De Palestijnse staat in wording raakt in een isolement ten opzichte van het Westen, dat deels wordt gecompenseerd door steun vanuit (al of niet radicale) moslimstaten als Iran, Syrië, Saoedi-Arabië en de rijke Golfstaten.

Na de gijzeling van enkele Israëlische soldaten in de Gazastrook en kort daarna bij de grens met Libanon breekt in de zomer van 2006 opnieuw een gewapend conflict in Zuid-Libanon uit tussen Hezbollah (een door Syrië gesteunde militie) en de Israëlische strijdkrachten. Heel veel infrastructuur wordt vernietigd, ook veel huizen worden verwoest. Opvallend is dat milities van Hezbollah goed bewapend zijn en onverwacht lang standhouden tegen de Israëlische tegenaanvallen en uiteindelijk een aanval met grondtroepen noodzakelijk maken. Het Israëlische leger blijkt totaal niet voorbereid op deze taak en na afloop van de oorlog boeten zowel de legerleiding als de regering onder leiding van premier Ehud Olmert ernstig aan gezag in.

Vanaf begin 2007 oefent Saoedi-Arabië druk uit op Hamas om een regering van nationale eenheid te vormen samen met Fatah. Dat gebeurt aanvankelijk ook, maar er breken gevechten uit in de Gazastrook tussen de aanhangers van beide partijen. Hamas krijgt de overhand. Op dit moment beheerst Hamas, onder leiding van de premier Yismail Haniyeh, de Gazastrook, en Fatah onder leiding van president Mahmoud Abbas de Westelijke Jordaanoever.

In november 2007 vindt in Annapolis een vredesconferentie plaats. De Arabische Liga brengt opnieuw haar voorstel van maart 2002 in. Premier Olmert en president Abbas verbinden zich tot verdere onderhandelingen over een vredesakkoord vóór het eind van 2008. Begin 2008 bezoekt de Amerikaanse president Bush de regio. Hij zegt zich te zullen inzetten voor een definitieve vredesregeling, en meent dat die nog in de loop van dit jaar gerealiseerd moet kunnen worden.

Wat betekent de huidige situatie voor de mensen daar?

De bevolking van Israël moet zien te leven met de voortdurende dreiging van zelfmoordaanslagen. In geografische zin heeft Israël slechts een klein grondgebied, en demografisch wordt het omringd door een overmacht aan Arabische volken. De met Egypte en Jordanië gesloten vrede neemt het bewustzijn van de vijandschap van de Arabische wereld niet weg. Radicaal-islamitische krachten krijgen gestalte in Hamas in het Zuiden en Hezbollah in het Noorden; in het grensgebied met de Gazastrook en met Libanon zijn raketaanvallen een blijvende dreigende realiteit, die uiteraard ook leidt tot psychische problemen.

Jonge soldaten worden regelmatig geconfronteerd met Palestijns protest en verzet, zonder dat duidelijk is wie als een onschuldig burger en wie als een militant dient te worden beschouwd. In die situatie is iedereen verdacht, en wordt elke verdenking van provocatie hard afgestraft.

De dreiging wordt voor de bevolking van Israël ook tastbaar in het optreden van de nieuwe, radicale president van Iran, Ahmadinejad, die probeert de moslimstaten tot eenheid te brengen door Israël op de meest populistische wijze in diskrediet te brengen, jodenhaat aan te wakkeren en de Sjoa te ontkennen. De verhalen over de toenemende kennis van kernfysica, en de voortdurende geruchten dat er kernwapens in de maak zouden zijn, voeden de angst. Altijd sluimeren ook in het Midden-Oosten vormen van jodenhaat.

Verder is de verdeeldheid onder de Joodse Israëli over de te volgen politieke koers onverminderd groot, wat zich uit in wisselende, maar steeds geringe stembusoverwinningen bij de democratische verkiezingen. Verschillende corruptieschandalen hebben een negatief effect op het vertrouwen in de politiek.

De Arabische burgers van Israël vormen een minderheid in de Joodse staat, hebben minder politieke rechten en zitten klem tussen de belangen van de staat Israël en die van de Arabische volkeren rondom. Zij ervaren juridische en praktische achterstelling en discriminatie,⁴ als het gaat om veiligheid (politie en justitie) en als het gaat om kansen op zorg, onderwijs, een baan, of een huis. Door veel Israëli worden zij gezien als potentiële landverraders, en navenant behandeld en bejegend.

Israël wordt door de Palestijnen en hun bondgenoten ervaren als een regionale militaire supermacht, vooral dankzij de steun van de Verenigde Staten. Daarmee voelen de Palestijnen zich de machteloze 'slachtoffers van de slachtoffers': Westers schuldgevoel over de Sjoa leidde mede tot het voor hen desastreuze verdelingsplan van de VN van 1947. Aan de Sjoa hadden zij, Palestijnen, geen schuld, maar de verdeling van het land is hen door het Westen opgedrongen, en de consequenties ervan zijn elke dag voelbaar. Waar ze dat niet accepteren, ervaren ze dat *hen* al snel door het Westen wordt verweten wat de eigen geschiedenis van het Westen heeft gestempeld: antisemitisme.

De *naqba* stempelt tot vandaag het leven van honderdduizenden Palestijnen die wonen in vluchtelingenkampen, zowel in de bezette gebieden als daarbuiten, met name in Jordanië en Libanon. De grote meerderheid van hen is inmiddels in die situatie geboren. De hoop op een vredesregeling die tot hun terugkeer – of eventueel tot een internationaal gegarandeerde financiële compensatie – zou kunnen leiden botst op de uitzichtloosheid van hun situatie. Zestig jaar van soms felle strijd en steeds weer vruchteloze onderhandelingen eisen hun morele tol.

De situatie van de Palestijnen in de bezette gebieden is deplorabel, overigens met op dit moment grote verschillen tussen de Gazastrook en de westelijke Jordaanoever, die door politieke geschillen tussen Hamas en Fatah uiteengedreven zijn. Hun leven wordt gestempeld door angst, voor Israëliische militaire acties en voor gewelddadige kolonisten. Zij moeten proberen te overleven in een wereld die wordt beheerst door beperkende maatregelen, checkpoints, en dergelijke.

De gewone bevolking van Gaza is inmiddels in een onhoudbare situatie terecht gekomen en wordt door de impasse gegijzeld. Het Israëliische leger is teruggetrokken, de Joodse nederzettingen ontruimd. Israël controleert de grenzen waardoor geen enkele economische activiteit zich nog kan ontplooiën en op tal van terreinen tekorten ontstaan. Het maakt de

⁴ Discriminatie tegen Palestijnse burgers is een issue in Israël, en ook een officiële zorg van de Israëliische overheid. Het rapport in 2003 van de Commissie Or - een overheidscommissie ingesteld door Israël om onderzoek te doen naar de achtergronden van de rellen tegen de overheid in 2000 – bevestigt het beeld van discriminatie tegen en verwaarlozing van het Arabische deel van de bevolking door de overheid en de samenleving.

bevolking volstrekt afhankelijk van steun uit Europa. Omdat Europa met Hamas zelf geen gesprek aan wil knopen gebeurt dat slechts met horten en stoten. Anderzijds is er een Hamas-bestuur dat niet effectief optreedt tegen raketaanvallen vanuit Gaza op Israëliisch grondgebied, mede om zo de druk op Israël in stand te houden. De sancties en represailles van Israël tegen Gaza en haar bevolking worden daardoor alleen maar verergerd. Bovendien begint de Hamas-organisatie het openbare leven verregaand te controleren, waardoor weliswaar een zekere stabiliteit ontstaat, maar er tegelijk minder ruimte is voor mensen om zich te ontwikkelen of hun mening te ventileren.

De inzet van de militaire en administratieve overmacht van de staat Israël tegen Palestijnse burgers draagt bij aan het voortbestaan van een explosieve situatie, ook op de westelijke Jordaanoever. Het dagelijks leven wordt erdoor beheerst. Palestijnse gebieden worden herhaaldelijk van de buitenwereld afgesloten, identiteitsbewijzen van vele duizenden Palestijnen zijn ingenomen, vele huizen van Palestijnen die van activisme worden verdacht zijn bij eenvoudig militair bevel met de grond gelijk gemaakt. In de volkenrechtelijk gezien onwettige nederzettingen in bezet gebied wordt nog steeds gebouwd; soms worden ze nog uitgebreid. Het vervoer van personen en goederen wordt – waar het niet geheel verboden is – sterk belemmerd, door lange wachttijden bij de vele checkpoints, en door de noodzaak grote omwegen te maken om het gewenste doel te bereiken. Oost-Jeruzalem, inclusief de heilige plaatsen, is voor de meeste Palestijnen onbereikbaar. Palestijnse organisaties in Oost-Jeruzalem wordt het werken vrijwel onmogelijk gemaakt. Aan Palestijnse zijde ontbreekt het op de westelijke Jordaanoever aan gezaghebbend leiderschap. Van democratische besluitvorming kan niet gesproken worden, terwijl een goed rechtssysteem ontbreekt. Corruptie is nog altijd niet uitgebannen.

De christelijke minderheid onder de Palestijnen heeft het extra moeilijk, al was het maar omdat hun loyaliteit aan de Palestijnse zaak in de ogen van het islamitische landgenoten niet bij voorbaat zeker is. De verdenking van een te sterke betrokkenheid op het Westen is snel gerezen.

Van daadwerkelijke solidariteit vanuit de meer welvarende Arabische landen in de richting van de economisch zeer zwakke bezette gebieden is weinig of niets te merken.

Hoe kijken wij naar de mensen daar? Wij maken ons meer en meer zorgen over de gevolgen die de al meer dan veertig jaar durende bezetting heeft voor de psychische gesteldheid van zowel degenen die onder deze bezetting leven als degenen die de bezetting in de praktijk van alledag moeten uitvoeren, veelal jonge Israëliische soldaten. Bij hen die onder de bezetting leven, leidt het tot toenemende verbittering en daden van exceptioneel geweld – veelal door jongeren uitgevoerd – om de bezetter hoe dan ook te treffen. Bij hen die de bezetting uitvoeren, leidt het tot verruwing en gemakkelijk ook tot gevoelens van verachting en superioriteit en eveneens tot daden van exceptioneel geweld.

Als een zeer zorgelijke consequentie van de recente ontwikkelingen zien wij tenslotte het feit dat van levende contacten tussen Joden en Palestijnen, binnen de staat Israël en nog veel meer in de bezette gebieden, steeds minder sprake is. Politieke maatregelen als de afscheidingsbarrière en de verregaande beperking van de bewegingsvrijheid van de Palestijnen, versterken de tendens elkaar niet werkelijk meer te ontmoeten. Ontmoeting in gelijkwaardigheid is een voorwaarde om een stap verder te komen. Behalve de fysieke scheiding maken ook de grote verschillen in macht en juridische positie werkelijke ontmoeting tussen Joden en Palestijnen bijzonder moeilijk.

2.2 Israël als Joodse staat

De staat Israël is van meet af aan opgezet als een Joodse staat. Resolutie 181 van de Algemene Vergadering van de VN (29 nov. 1947), spreekt consistent van het naast elkaar bestaan van een onafhankelijke Arabische staat, een onafhankelijke Joodse staat, en een speciaal internationaal regiem voor de stad Jeruzalem. Joden vormen ongeveer tachtig procent van de Israëliische samenleving.

In de loop van de tijd is via wetgeving nader ingevuld, wat het betekent dat Israël een Joodse staat is. Alleen staatsburgers die tot het Joodse volk gerekend worden hebben de Joods-Israëliische nationaliteit. Krachtens de Wet op de Terugkeer hebben Joden, van waar en wanneer dan ook, automatisch het recht om naar Israël te immigreren. Men is Jood door erkende afstamming via de lijn van de moeder.

Twintig procent van de bevolking van Israël heeft een Arabische achtergrond. Zij zijn wel staatsburgers maar zonder de Joods-Israëliische nationaliteit. Zij kunnen 'Arabisch' laten vermelden als nationaliteit op hun Israëliische paspoorten. Arabisch is officieel een tweede taal in Israël, en Arabische burgers kunnen hun eigen vertegenwoordigers kiezen in het parlement.

Naast staatsburgers zijn er, zoals in elk land, ingezetenen. In die categorie vallen ook de Palestijnen in het door Israël geannexeerde Oost Jeruzalem. Ingezetenen raken hun verblijfsvergunning kwijt als ze langer dan vijf jaar in het buitenland, de West-Bank of Gaza zijn.

Behalve dat het een zekere rol speelt bij de toewijzing van grond en woonruimte, is het begrip 'Joods-Israëliische nationaliteit' van belang bij de toegang tot basisvoorzieningen. De overheid besteedt op dat gebied veel uit aan zionistische semi-overheidsinstellingen. Niet-Joden kunnen daar geen gebruik van maken, en raken tussen wal en schip.

Arabische inwoners van Israël – met uitzondering van Druzen en Bedoeïnen – vallen niet onder de militaire dienstplicht; wel hebben zij de mogelijkheid vrijwillig dienst te nemen, maar het valt te begrijpen dat zij daarvan in de huidige situatie geen gebruik maken. Dat heeft echter een groot effect, omdat zij die wel in het leger hebben gediend allerlei privileges genieten, zoals gesubsidieerde toegang tot verzekeringen. Een mogelijkheid tot vervangende dienstplicht, met dezelfde voordelen, bestaat niet. Wel is het beleid er op gericht Arabische staatsburgers meer te integreren in het regeringsapparaat, en hun kansen op de arbeidsmarkt te vergroten.

2.3 De kaders van het internationaal recht

Een belangrijk element in de discussie over de situatie in het Midden-Oosten betreft het internationaal recht.

Feitelijk zijn hier twee vragen aan de orde:

- juridisch/analytisch: hoe ziet de situatie in het Midden-Oosten er op dit moment uit, in het licht van het internationaal recht?
- evaluerend: welke waarde heeft deze analyse voor een kerkelijke standpuntbepaling?

Op de tweede vraag wordt in hoofdstuk 4 ingegaan. Hier wordt eerst de bestaande situatie zo goed mogelijk beschreven.

Wat het internationaal recht betreft kan nader onderscheid gemaakt worden tussen twee aspecten, nl. dat van de verhoudingen tussen staten (het 'statelijke' aspect), en dat van de bejegening van mensen door staten, het mensenrechtenaspect.

Wat het statelijke aspect betreft, de staat Israël is tot stand gekomen bij besluit van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Naar maatstaven van internationaal recht gaat het hier om een staat als alle andere, waarvan het bestaansrecht niet ter discussie staat. Israël is in 1948 onmiddellijk als lid van de Verenigde Naties toegelaten en daarmee internationaal als staat erkend.

In datzelfde jaar 1948, en al evenzeer verklaarbaar tegen de achtergrond van de ervaringen in de Tweede Wereldoorlog, aanvaardde de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties ook de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Deze Verklaring, bij de totstandkoming waarvan vertegenwoordigers van de kerken een grote rol hebben gespeeld, vormt een eerste grote markering in de ontwikkeling van een internationaal erkende standaard van de ondeelbare en onvervreembare rechten die mensen ten opzichte van overheden kunnen laten gelden. Dat betreft bijvoorbeeld de vrijwaring van elke vorm van discriminatie op grond van godsdienst, ras of politieke gezindheid, en de handhaving van fundamentele vrijheden als de vrijheid van meningsuiting en vergadering. Overheden hebben de plicht deze rechten te garanderen. Maar de Universele Verklaring noemt ook onder meer het recht op veiligheid, ontwikkeling, arbeid, gezondheid en onderwijs, waarvoor overheden zich naar vermogen hebben in te zetten. Daarmee is ook het oriëntatiepunt bij uitstek geschapen voor het gesprek over de morele aspecten van de politiek.

De politieke situatie laat zich in het licht van het statelijke aspect helder beschrijven. In vredesverdragen hebben ook Egypte en Jordanië de staat Israël inmiddels erkend; de buurlanden Syrië en Libanon zijn daartoe – evenals andere hier niet genoemde landen van de Arabische Liga – nog niet overgegaan.

De feitelijke grenzen van het door Israël gecontroleerde gebied wijken af van de grenzen van de staat zoals die tot stand kwamen bij de wapenstilstand in 1949 en gehandhaafd bleven tot aan de Zesdaagse Oorlog van 1967. Toen veroverde Israël op Egypte de Sinaï (die bij het vredesverdrag werd teruggegeven) en de door Egypte geregeerde Gazastrook (waar de Israëliische nederzettingen inmiddels weer zijn ontruimd). Op Jordanië veroverde het de Westelijke Jordaanoever, Oost-Jeruzalem en op Syrië de Golanhoogte. In een later stadium annexeerde Israël Oost-Jeruzalem, en maakte het daarmee los van de Westelijke Jordaanoever. De definitieve status van de Golanhoogte dient wat Israël betreft geregeld te worden in een vredesverdrag met Syrië.

De in 1993 gesloten Oslo Akkoorden tussen de Palestijnse Bevrijdingsorganisatie (Palestine Liberation Front) PLO) en Israël bepalen de formeel-juridische positie van de bezette gebieden. Als uitvloeisel van die akkoorden werd in 1994 de Palestijnse Autoriteit (PA) opgericht. Krachtens 'Oslo' valt 10 tot 15 procent van het grondgebied onder de directe controle van de PA, 70 procent valt onder Israëliisch bestuur en de rest onder gemengd Israëliisch-Palestijns beheer. De Palestijnse Autoriteit is dus een semi-autonome staatsorganisatie, met een regering die in delen van de Gazastrook en de Westbank het dagelijks bestaan van de Palestijnse bevolking regelt. De Jordaanvallei, de settlements en de grote wegen zijn niet toegankelijk voor Palestijnen, en daar heeft de PA ook geen zeggenschap over. Verder wordt een aantal financiële zaken vanuit Israël beheerd. Israël

beheert ook de grenzen en grensovergangen en het verkeer tussen de gebieden die onder het beheer van de Palestijnse Autoriteit vallen, Israëliische militairen hebben vrij toegang tot elk gebied als ze om veiligheidsredenen mensen willen arresteren of om er te patrouilleren. De PA is internationaal erkend als de organisatie die het Palestijnse volk vertegenwoordigt en heeft een waarnemersstatus en spreekrecht bij de Verenigde Naties. In het kader van een verhoopt definitief verdrag zal de PA de basis vormen van een onafhankelijke Palestijnse staat. Op grond van het internationaal recht is Israël gebonden aan wat het in de Oslo-akkoorden is overeengekomen.

Alle bij de spanningen betrokken staten in het Midden-Oosten hebben zich verbonden aan het Handvest van de VN, aan de Conventies van Genève en aan de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. De Palestijnse Autoriteit is echter tot dusver geen partij bij deze internationale verdragen. Op grond van de Oslo-akkoorden is zij wel partij bij de onderhandelingen, en daarbij aan deze akkoorden gebonden.

De Algemene Vergadering alsmede de Veiligheidsraad van de VN heeft zich in tal van resoluties uitgesproken over de ontwikkelingen in het Midden-Oosten. Daarin speelt zowel het statelijke aspect als de mensenrechtenproblematiek een rol. Zo is onder meer het volgende vastgelegd:

- Palestijnse vluchtelingen hebben het recht op terugkeer, op grond van de Conventies van Genève;
- Israël dient zich terug te trekken uit bezet gebied, d.w.z. de Gaza-strook, de Westelijke Jordanoever, inclusief Oost-Jeruzalem; voor wat betreft de grens tussen Israëliisch en Palestijns gebied wordt daarbij de feitelijke grens die ontstond met de wapenstilstand van 1949, als uitgangspunt genomen;
- De Israëliische nederzettingen in genoemde bezette gebieden zijn illegaal;
- Eenzijdige acties van Israël om de status van Jeruzalem te veranderen zijn illegaal en ongeldig;
- De PA dient zich te houden aan zijn toezegging diegenen die verantwoordelijk zijn voor terroristische acties voor de rechter te brengen;
- Schendingen van mensenrechten in de bezette gebieden zijn strijdig met internationaal recht;
- De 'afscheidingsbarrière' is, althans voor zover deze is/wordt gebouwd binnen de bezette gebieden, onrechtvaardig en illegaal en dient ontmanteld te worden.

Artikel 25 van het Handvest van de VN zegt: "De Leden van de Verenigde Naties stemmen ermee in de besluiten van de Veiligheidsraad, in overeenstemming met het huidige Handvest, te aanvaarden en uit te voeren". Het Handvest onderscheidt vervolgens verschillende soorten besluiten, die een verschillend 'soortelijk gewicht' hebben. Resoluties van de Veiligheidsraad zijn dus niet alle op gelijke wijze juridisch bindend. De afdwingbaarheid van deze resoluties is uiterst beperkt. In bepaalde gevallen verbindt de Veiligheidsraad zelf sancties aan zijn besluiten, maar dat vereist overeenstemming tussen de permanente leden. Het Internationaal Hof van Justitie is niet in staat de naleving, op klacht van een van de partijen, af te dwingen. Wel is het zonneklaar dat aan de VN-resoluties een

belangrijke politieke status en een groot moreel gezag moet worden toegekend, en dat zij⁵ de sleutels bevatten voor welke vredesovereenkomst ook.

2.4 Het conflict en de rol van religie

Jodendom, christendom en islam spelen op velerlei wijze een rol in het conflict in het Midden-Oosten. Hun onderlinge relatie wordt gekenmerkt door het gegeven dat het gaat om drie monotheïstische openbaringsreligies, die hun (voor)geschiedenis delen. Wie 'de oudste papieren heeft', zal niet vanzelfsprekend open staan voor wat met een beroep op een latere openbaring wordt gezegd. Wie van later tijd is, zal geneigd zijn het oudere als achterhaald te beschouwen – en in die zin aan 'vervangings-theologie' te doen. Het is dus niet vreemd, dat de meeste Joden niets kunnen met het Nieuwe Testament en de Koran. Evenmin is het verrassend, dat de meeste moslims het jodendom en het christendom als door de islam achterhaald beschouwen. De christenen zitten daar tussen in: vanouds hebben zij veelal het jodendom als achterhaald beschouwd,⁶ en zien zij de islam als voor hen religieus niet relevant. Zo bepaalt de gezamenlijke geschiedenis voor elk van de drie godsdiensten zowel het zelfbeeld als de visie op de anderen, maar het zelfbeeld en het beeld dat de ander heeft verschillen sterk.

Over de verhouding van de christelijke traditie tot de joodse traditie komen we in dit rapport nog uitvoeriger te spreken. Minder aandacht is tot nu toe onder ons geschonken aan de islam. Deze ziet zichzelf als een vernieuwing van het geloof van de Volken van de Schrift (n.l. jodendom en christendom): in de ogen van moslims zijn de Taurat (Tora) en de Indjil (Evangelie) wel Gods openbaring aan Mozes en Jezus, maar de oorspronkelijke versie hiervan is tot op de huidige dag gebrekkig tot ons gekomen; ook de interpretatie ervan door joden en christenen is gebrekkig. Moslims beschouwen Gods openbaring bij monde van de profeet Mohammed in de Koran als de laatste, volmaakte en dus definitieve. Zij zien zichzelf vanaf Adam staan in een lange geloofstraditie waarbij het oorspronkelijke geloof telkens weer verloren ging en hersteld werd: beginnend met Gods schepping van de wereld, via Abraham, Mozes en Jezus tot uiteindelijk Mohammed. De islamitische 'vervangings-theologie' laat afhankelijk van de historische context amper ruimte voor het lezen van de joodse en christelijke bronnen, laat staan voor een relevante uitleg daarvan.

De overgrote meerderheid van joden, christenen en moslims – en dat bepaald niet alleen in het Midden-Oosten – kan zich nauwelijks voorstellen, dat een interreligieuze dialoog van betekenis kan zijn voor de eigen geloofsinterpretatie. Sociale en politieke motieven voor een dialoog worden door meer mensen herkend: dan gaat het om bevordering van onderling begrip, sociale cohesie, gerechtigheid, vrede en verzoening. Bij dat alles bepalen de feitelijke omstandigheden de bereidheid tot dialoog. Historische ontwikkelingen in Europa zijn ook bepalend geweest voor de wijze waarop christelijke theologen in het Westen na de Sjoa gaandeweg hebben geleerd zich meer open te stellen voor een werkelijke dialoog met het levende jodendom, en voor de bereidheid van joodse zijde om die dialoog daadwerkelijk aan

⁵ Dit betreft met name de Veiligheidsraadresoluties 181 (1947), 303 (1949), 242 (1967), 338 (1973) en 1515 (2003).

⁶ Zie onder. paragraaf 4.3. Het Oude Testament heeft bijvoorbeeld in het Protestantisme weliswaar een grotere erkenning gevonden, maar daarmee was op zichzelf nog niet elke vorm vervangings-theologie uitgesloten.

te gaan. Een dergelijke bereidheid is echter eerder uitzondering dan regel, hoe belangrijk die bereidheid ook moge zijn in het licht van het conflict in het Midden-Oosten.

Religie helpt de mens om aan zijn bestaan in die werkelijkheid betekenis, zin en richting te geven. Mensen ontleen er gedragsregels en praktijken aan, die hen helpen om zich in die werkelijkheid te bewegen. Tegelijk gaat het om innige relaties en diep gevoelde verbanden, die heftige emoties oproepen. Het gaat om de Heilige.

Die heftige gevoelens bij gebruiken, leefregels, plaatsen en rechten leiden nogal eens tot claimgedrag. Religieuze claims worden soms vertaald in exclusieve rechten en draaien dan uit op een exclusieve kijk op recht en gerechtigheid. Meestal stroken die claims goed met bepaald maatschappelijk, politiek of financieel eigenbelang. Vaak loopt dit eigenbelang parallel met etnische belangen of de belangen van bepaalde klassen of standen. Wanneer religieuze claims dooréén worden gevlochten met eigenbelang en een eenzijdige kijk op gerechtigheid, dan geeft dat een gevaarlijke mix, die gemakkelijk tot extremisme leidt. Politici manipuleren die mix, en maken er gebruik van voor politieke doeleinden. De geschiedenis van de mens zit daar vol mee, niet in de laatste plaats in het 'Heilige Land'.⁷

In jodendom, christendom en islam speelt het visioen van gerechtigheid en vrede een rol, het visioen van een werkelijkheid waarin de arme tot zijn recht komt, en ieder zijn talenten vrij kan ontplooiën. Joden spreken over de halacha, het leven op de 'weg' van Gods geboden om zo 'de wereld te ordenen onder het koningschap van de Allerhoogste' (aldus het dagelijks uitgesproken Alenoe-gebed). Christenen spreken over de navolging van Christus en het zoeken van het koninkrijk van God, Moslims spreken over de sharia, het pad, de weg naar de ultieme Bron van gerechtigheid, God. In de christelijke traditie is dit streven nogal eens vergeestelijkt. Theologie na de Tweede Wereldoorlog opende de ogen van christenen ervoor dat de boodschap van heil en gerechtigheid ook deze werkelijkheid betreft. Net als bij de joden en de moslims gaat het er ook bij christenen om hier en nu gestalte te geven aan de werkelijkheid, op een wijze die goed is in de ogen van de Eeuwige. Om gestalte te geven aan een wereld van gerechtigheid en vrede.

Deze tendenties, enerzijds de beweging naar uitsluiting van de ander en anderzijds die naar vrede en recht voor allen, bestaan naast elkaar, in een dialectische verhouding. Daarmee moeten we rekening houden als we het hebben over het streven naar een rechtvaardige vrede in het Midden-Oosten.

Voor joden, christenen en moslims heeft het 'Heilige Land' bijzondere betekenis. Als het land dat aan Abraham werd beloofd, heeft het voor hen eschatologische glans. Het wordt verbonden met hun geschiedenis, hun profeten, wonderen. Tal van plaatsen en plaatsnamen verbinden zich met verhalen uit hun tradities; verhalen die hen heilig zijn, en de weg wijzen. Deels dezelfde verhalen, deels andere, deels dezelfde verhalen met andere mensen. Maar alle even dierbaar en even sterk verbonden met deze strook land. Neem bijvoorbeeld de verhalen van Abraham, Isaak en Ismaël. Isaak is als aartsvader voor joden bijzonder belangrijk, net zoals Ismaël en zijn moeder Hagar voor de moslims.

⁷ 'Het Heilige Land' is een begrip dat wordt gehanteerd door kerken in het Midden Oosten; voor hen omvat het de heilige plaatsen van het christendom, die zich zowel in Israël als in de Palestijnse gebieden bevinden. In het Jodendom en de islam vigeren overigens andere concepties van heiligheid van het land.

Voor het Jodendom is het land een 'plaats van opdracht'. Beloofd aan Abraham en geschonken aan de twaalf stammen van Israël na hun bevrijding uit het diensthuis Egypte wordt het in de Tora getekend als hun thuis, hun veilige haven. Nergens in de Tenach wordt het land als zodanig 'heilig' genoemd. Wel is duidelijk dat er een 'program ter heiliging' moet worden uitgevoerd; in dat licht staat bijvoorbeeld de specifieke landbouwwetgeving. Het gaat ten diepste om de geboden, de goddelijke opdrachten die de Eeuwige zijn volk gegeven heeft om heilig te zijn en daarin Hem na te volgen. De religieuze affiniteit van dit land is voor Joden hierin gelegen dat zij alleen hier het grootste aantal geboden mogen vervullen. Het wonen in het land is dus voor veel orthodoxe Joden een onderdeel van de trouw aan het verbond/de Tora. Een bijzondere betekenis heeft voorts Jeruzalem, de stad waar David regeerde en Salomo de tempel bouwde. De stad en de tempel symboliseren het lot en de geschiedenis van het Joodse volk, zowel in politieke als in religieuze zin; van soevereiniteit naar ballingschap, van nabijheid bij Gods tempel naar de verwoesting daarvan. Geen wonder dat dagelijks gebeden wordt om een eind aan de ballingschap en om herbouw van de tempel. Geen wonder dat Joden zich, waar ook ter wereld, bij het bidden van dat gebed daadwerkelijk in de richting van Jeruzalem keren.

Voor het christendom zijn de heilige plaatsen 'plaatsen van heilzame herinnering'. Dit is de plaats waar hun Redder of leermeester daadwerkelijk op aarde rondwandelde. Christenen hebben vooral een band met de plaatsen waar het heil voor hen zichtbaar werd: Bethlehem, Nazareth, Kapernaüm, Jeruzalem. Door daar te zijn, hopen de pelgrims te ervaren dat het mysterie, het wonder, van toen nog op hen afstraalt. Ze nemen iets van het wonder mee naar huis, soms in de vorm van kettinkjes en rozenkransen die ze daar zelf gewijd hebben. Zo worden die heilige plaatsen plekken van heelmaking. Ook voor Jezus van Nazareth en de evangelisten had Jeruzalem een centrale functie. De tempel bestond nog in zijn dagen en daarom trok hij daarheen, waarschijnlijk drie maal per jaar, met de drie pelgrimsfeesten, Pesach, het Wekenfeest en het Loofhuttenfeest, zoals duizenden Joodse pelgrims met hem. In Jeruzalem stierf hij, in Jeruzalem werd hij opgewekt uit de dood. In Jeruzalem werd de Geest over zijn leerlingen uitgestort. Daar ontstond de kerk, ook al verlegde zij later haar centrum westwaarts, naar Rome en Constantinopel.

Voor de islam gaat het ten diepste maar om één heilige plaats: de stad Jeruzalem, 'Al Quds', de Heilige, en daarbinnen de Haram el-Sharif, de plaats waar de profeet Mohammed volgens de traditie zijn reis naar de zeven hemelen begon – nadat hij op die plek gebeden had met Mozes en Elia – om daar uiteindelijk van God zelf de regels rond het bidden te ontvangen. Het is het complex van gebouwen op de Tempelberg waarvan de Rotskoepel en Al Aqsa moskee de belangrijkste vormen. Het beslaat veertien hectare, een-zesde deel van de ommuurde oude stad, met fonteinen, tuinen, gebouwen en koepels, Het is de plek waarnaar (vóór Mekka) moslims zich richtten voor hun gebeden. En nadat Mekka als brandpunt van de islam werd aangewezen, werd Jeruzalem voor moslims na Medina de derde stad in rangorde van heiligheid. Het conflict in het Midden-Oosten versterkte dit besef.

Voor Joden en christenen vertegenwoordigt Jeruzalem hoop op Gods toekomst van gerechtigheid en vrede. Jeruzalem is een eschatologisch ijkpunt voor de drie godsdiensten. Jeruzalem – stad van vrede – vormt een belangrijk element van hun religieuze identiteit.

Onder invloed van die verbondenheid met het land vindt aan beide zijden religieus geïnspireerd geweld plaats. Jonge Palestijnse moslims die – zij het eerst sinds 1993 – religieus geïnspireerde zelfmoordaanslagen plegen met vele slachtoffers in Israël, worden in

de straten van Ramallah met posters als martelaars van het geloof geëerd. Anderen in de moslimgemeenschap herkennen zich daar niet in.

Ook in Israël zien men incidenteel vormen van verering van martelaren als helden, al zijn zelfmoordaanslagen vanuit joodse religieuze beginselen ondenkbaar. In Hebron, midden in Palestijns gebied, bevindt zich het graf van de aartsvaders. De plaats speelt een belangrijke rol voor moslims en Joden, en de moskee en de synagoge vormen al eeuwenlang samen één complex gebouw. Desondanks beschouwt een groep Joodse kolonisten in Hebron de stad vanwege de graven als exclusief Joods erfdeel dat door God alleen voor Joden is bestemd. Een kolonist die in de moskee van de aartsvaders het vuur opende op biddende moslims en daarna werd gedood, wordt daarom door een aantal van hen als held vereerd: zijn graf is als een gedenkteken ingericht. Wat op zichzelf een incident leek, krijgt zo een diepere betekenis. Binnen de Joodse gemeenschap ontstond daarover een hevig intern debat.

Zo is er zowel onder moslims als onder Joden religieus geïnspireerd geweld dat samenhangt met religieuze claims op 'heilig land'. Niet gelegitimeerd door overheden, maar ook niet bestreden; en soms vindt dit geweld zelfs onder hun bescherming plaats.

Voor de grote religieuze en historische betekenis van Jeruzalem brengt veel aanhangers van islam, christendom en Jodendom tot exclusieve claims. Daaruit ontstaan, door de koppeling met een wirwar aan belangen, grote en diepe conflicten, en vormen van extremistisch denken en handelen. Zulke claims zijn immers gemakkelijk te hanteren en te manipuleren in tal van politieke kwesties. Zo is Jeruzalem zelf één van de redenen waarom het conflict tussen Joden en Palestijnen zo moeilijk is op te lossen. Extreme elementen trachten pogingen tot verzoening in verbaal en daadwerkelijk geweld te smoren. Gelijkgestemde stromingen onder bepaalde groepen Joden en christenen vinden elkaar. Ondanks hun enorme diversiteit geldt voor moslims dat wat in Jeruzalem gebeurt hen allen raakt. Dat kan heftige reacties te weeg brengen, zoals bleek toen Israël in 2007 begon aan opgravingen bij de klaagmuur. Allen claimen Jeruzalem voor zich, en belasten daarmee elk vredesproces.

Maar ook hier is er die andere kant: Jodendom, islam en christendom kennen het visioen van mensen die in vrede met elkaar samen wonen. Het is vanuit dat gezichtspunt dat de kerkleiders van Jeruzalem zich keer op keer uitspreken voor een ongedeeld Jeruzalem, met een aparte status, waar elke religie deel in heeft. De Wereldraad van Kerken ondersteunt die opvatting. Ook onder moslims en orthodoxe Joden krijgt die benadering steun. Tenminste zolang er respectvol wordt omgegaan met hun religieuze betrokkenheid bij Jeruzalem en bij de heilige (Tempel)berg.

2.5 Christenen en kerken in het Midden-Oosten

In het Midden-Oosten wonen ongeveer 12 miljoen christenen. Sommige van de kerken in deze regio herleiden hun geschiedenis tot de begintijd van het christendom. Dan gaat het om kerken in de oriëntaals-orthodoxe traditie, zoals de Syrisch-Orthodoxe kerk, die in de liturgie nog altijd gebruik maakt van het Oud-Syrisch, een taal sterk verwant met het Aramees, de taal waarin Jezus heeft gesproken. Daarnaast zijn kerken van de oosters-orthodoxe traditie er vertegenwoordigd, zoals de Grieks-Orthodoxe Kerk. Men vindt er de Rooms-Katholieke Kerk, alsmede kerken met de oosters-orthodoxe rite die zich hebben verbonden met Rome

en het primaat van de Paus erkennen, zoals de Grieks-Katholieke Kerk. Tenslotte hebben ook kerken uit de Protestantse traditie (Lutheranen, Anglicanen, Calvinisten, Presbyterianen) lokale Palestijnse kerken gesticht.

Een heel eigen, maar nauwelijks zichtbare plek hebben de Messiasbelijdende Joden in de staat Israël die kleine gemeenschappen vormen in de grote steden. Schattingen over hun aantal lopen uiteen van 4.000 tot 10.000. In de regionale oecumene spelen zij geen enkele rol, maar zij vormen hoe dan ook een bijzondere schakel tussen het Jodendom en de kerk, omdat zij naar hun eigen beleving van beide voluit deel uitmaken.

Onder Palestijnen is er een christelijke minderheid, grotendeels Grieks-Orthodoxen en Grieks-Katholieken. In de Palestijnse gebieden hebben christenen een erkende positie (zo is bij wet vastgelegd dat Bethlehem een christen als burgemeester heeft). In Israël is ongeveer 9% van de Arabische inwoners christen. In Gaza en op de Westoever loopt door emigratie het aantal christenen snel terug. Was het in 1970 nog zeker 5%, nu is er hooguit 2% over. Veel Palestijnen zoeken een goed heenkomen naar het westen, weg uit de repressieve sfeer in de bezette Palestijnse gebieden. Christelijke Palestijnen hebben iets gemakkelijker toegang tot het Westen dan veel van hun moslim-volksgenoten. Maar of ze nu in het Westen wonen of in Israël dan wel in de bezette gebieden, de meeste christelijke Palestijnen voelen zich toch voor alles Palestijn, omdat ze zich juist in dat aspect van hun identiteit bedreigd weten.

De kerken in het Midden-Oosten maken deel uit van de internationale oecumene, en onder meer de orthodoxe kerken zijn lid van de Wereldraad van Kerken. Onze broeders en zusters uit deze kerken verwijten westerse kerken dat zij hun Palestijnse broeders en zusters in hun strijd om gerechtigheid in hun regio in de steek hebben gelaten. Dat vinden dus niet alleen Palestijnse christenen, maar ook veel andere christenen in het Midden-Oosten. En het is waar: in de westerse visie op het conflict tussen Joden en Palestijnen was vaak weinig aandacht voor wat de Palestijnse broeders en zusters er over te melden hadden. Hun verhaal is in het westen jarenlang nauwelijks gehoord of verwoord. Palestijnse christenen liepen nogal eens op tegen een muur van onbegrip en onwil.

Omdat westerse kerken en christenen veelal weinig kritisch zijn jegens Israël en het zelden opnemen voor Palestijnen, worden ze door veel moslims gezien als ondersteuners van de politiek van Israël en de Verenigde Staten. Arabische christenen worden daar door moslims op aangekeken en vaak met westerse christenen op één hoop gegooid als collaborateurs met het westen. Dat compliceert de relatie tussen moslims en christenen in het Midden-Oosten. Dit wantrouwen, in combinatie met de minderheidspositie van de christenen ten opzichte van de islam en een politieke situatie waarin burgerlijke vrijheden onder grote druk staan, maakt het hun niet altijd mogelijk zich vrij te uiten. Steeds moet rekening gehouden worden met mogelijke consequenties voor wie zich publiekelijk uitspreekt en voor de christelijke gemeenschap als geheel. Dat mag voor kerken in het Westen echter niet zonder meer een reden zijn om hun integriteit op voorhand in twijfel te trekken, en hun stem te negeren.

Inmiddels zoeken kerken in het Midden-Oosten, vooral in Israël en de Palestijnse gebieden, meer dan voorheen, naar een heldere rol en positie. Ze worden in dat zoekproces nadrukkelijk gesteund door de Wereldraad van Kerken, die zich ook hier voor zijn beleid vooral oriënteert op de kerken ter plaatse.

In de huidige ontwikkeling kunnen kerken in het Midden-Oosten een rol spelen. Een rol die enerzijds matigend is, maar tegelijk profetisch. Een rol waarbij eerlijke vragen over recht voor de bedreigde, de verschopte, de arme en de onderdrukte Israëli en Palestijn tegenover de machten niet uit de weg mogen worden gegaan. De kerken in het Midden-Oosten zoeken daarin naar internationale bondgenootschappen. Ze doen dat onder andere via het Palestine-Israel Ecumenical Forum van de Wereldraad van Kerken (opgericht in Amman in juni 2007). Ze deden een oproep aan de partnerkerken in de *Amman Call* die bij die gelegenheid werd opgesteld. In het conflict tussen Palestijnen en Israël wordt de Protestantse Kerk in Nederland als partnerkerk op haar oecumenische bedoelingen aangesproken. Meer dan in het verleden wil de Protestantse Kerk in Nederland zich daarop laten aanspreken door kerken en christenen in het Midden-Oosten en in het bijzonder in Israël en de Palestijnse gebieden. Het programma Zending van Kerk in Actie, dat deel uitmaakt van de werkorganisatie van ICCO & Kerk in Actie, weet zich – binnen de kaders van het staande beleid – geroepen daar werk van te maken.

2.6 De islam in het Midden-Oosten

De grote meerderheid van de Palestijnen en van de Arabische volken in de regio behoort tot de islam. Dat roept de vraag op, of er specifieke islamitische gezichtspunten zijn ten aanzien van het conflict in het Midden-Oosten.

Onze beeldvorming wordt bepaald door Hamas, de merendeels islamistische⁸ beweging die sinds de laatste verkiezingen feitelijk de Gazastrook intern controleert. In hun wijze van optreden zien we een strakke discipline, die weinig of geen ruimte laat aan andere opvattingen in de publieke ruimte.

Maar Hamas wordt ook gekenmerkt door uitgebreide sociale activiteiten, verheffing van het volk, en dat beslist niet alleen om tactische redenen, maar ook vanuit een diepgevoeld en religieus gemotiveerd meeleven met de mensen in hun ellende. Ook Palestijnse christenen en seculieren stemden soms op Hamas. Binnen Hamas bestaat een diversiteit aan opvattingen die weinig naar buiten komt. Een deel heeft fundamentalistische opvattingen, is uit op de stichting van een islamitische staat op basis van de sharia, en wil Israël als staat niet erkennen. Gewelddadige extremisten bepalen het beeld van Hamas. Maar niet alle facties binnen Hamas kunnen als islamistisch getypeerd worden. Het feit dat enkele Hamasleden na de verkiezingen Israël wilden erkennen, en dat een aantal in het geheim in Zwitserland besprekingen heeft gevoerd met Israël, laat zien dat er ook meer gematigde geledingen zijn. Er is een belangrijke factie die een Palestijns *seculiere* staat met een islamitische signatuur, naar bijv. Indonesisch model, nastreeft.

Het is niet eenvoudig zich een beeld te vormen van de islam in het Midden-Oosten. De beeldvorming van de islam in het Westen is stereotiep en eenzijdig. De invloed van de militante islam moet ook niet onderschat worden. Maar er is ook een andere kant. Bij alle verscheidenheid die in de regio te vinden is, zullen veel moslims zich herkennen in de volgende opvattingen:

⁸ 'Islamisme' is een aanduiding voor wat ook wel 'politieke islam' heet: een politieke ideologie waarin gestreefd wordt naar een op de islam gebaseerde sociale en politieke orde; daarbinnen bestaan nog weer grote verschillen in de wijze waarop de islam en de sharia (de islamitische wetgeving) worden geïnterpreteerd.

- God is rechtvaardig en nooit ongeloofwaardig. Hij beloofde de kinderen van Abraham/Ibrahim tot een groot volk te maken. Die belofte kwam niet alleen toe aan Abraham, Sarah en Izaäk, maar ook aan Abraham, Hagar en Ismaël. God kan niet kwaadaardig zijn tegenover Zijn eigen volk. Gelovigen moeten daarom discriminatie en racisme afwijzen.
- Joden, christenen en moslims zijn drie dochters van één Vader; en dus 'bloedzusters' van elkaar. Veel geloofspunten in het zelfverstaan van moslims brengen hen rechtstreeks in verband met de joodse en christelijke bronnen en traditie. Dat betekent dat zij vanuit die gezamenlijke bronnen en traditie kunnen zoeken naar één gemeenschappelijke taal.
- Joden en moslims hebben overal ter wereld en in alle tijden samen opgetrokken; de animositeit die ook bestond, is niet zelden veroorzaakt door christelijke interventie. Christenen en moslims hebben evenzeer samen opgetrokken en dat is in Palestina nu nog het geval.

Vergelijken we dat met de beeldvorming in het Westen, dan valt het volgende op. Hier beoordeelt men Palestijnen dikwijls enkel naar hun gewelddadigheid en agressiviteit, zonder dat naar de oorzaken wordt gekeken. Dat wordt door hen als een oneerlijke discussie gevoeld. De meeste westerse politici en christenen kunnen zich geen voorstelling maken hoe een willekeurige Palestijn (in Palestina of de diaspora) zich voelt: ontwortelde mannen of vrouwen, kind of volwassene.

Het Westen beschikt daarbij over een gigantisch arsenaal aan intellectuele argumenten op historisch, theologisch, sociologisch en ander terrein en neemt van daaruit dikwijls theoretisch goed gefundeerde, maar als abstract ervaren standpunten in, die een oplossing niet zelden eerder in de weg staan dan dat zij die bevorderen.

Dan is er nog de kwestie van het Islamitisch antisemitisme. Is daar nu wel of niet sprake van? Moslims ervaren, hoe het beeld dat men van hen heeft in het Westen sterker wordt gekleurd door de westerse geschiedenis dan door hun eigen geschiedenis in de regio. Het westerse schuldgevoel over de Sjoa leidt tot de suggestie dat alle Palestijnen, enkel omdat zij niet willen wat Israël wil, dus meer of minder antisemitisch zouden zijn. Maar geen enkele Palestijn – christen, moslim of seculier – voelt zich op welke wijze dan ook verantwoordelijk voor de Sjoa.

Tot vandaag de dag lopen in het Midden-Oosten drie dingen door elkaar:

- een door velen gedeelde afwijzing van de positie en de politiek van de staat Israël,
- op een geschiedenis van frustratie gestoelde haat tegen deze staat en zijn bevolking, en
- cultureel en religieus gevoede vormen van jodenhaat.

Dat antizionisme, antijudaïsme en anti-Israëliische gevoelens in het Midden-Oosten een grote rol spelen valt niet te ontkennen. Daarin is ook sprake van ideologisch antisemitisme. Een historische invloed van antisemitisch denken uit het Westen is daarbij onmiskenbaar. De term 'antisemitisme' is in zoverre problematisch, dat men moet bedenken dat Palestijnen zelf ook 'Semieten' zijn. Alleen door het gesprek hierover te zoeken zal duidelijk worden welke rol ideologisch antisemitisme hier speelt.

3 De Protestantse Kerk in Nederland en het Midden-Oosten

In dit hoofdstuk wordt getracht in enkele grote lijnen het beleid van de Protestantse Kerk in Nederland en haar rechtsvoorgangers ten aanzien van het Midden-Oosten te schetsen. Achtereenvolgens wordt ingegaan op het beleid met betrekking tot Israël,⁹ het werelddiaconaal beleid, het oecumenisch beleid, de beleidsnotitie van 2003, en het bezoek van een delegatie van de Protestantse Kerk in Nederland aan het Midden-Oosten in 2004.

3.1 Enkele hoofdlijnen in het beleid van de SoW-kerken t.a.v. Israël

Omdat een toelichting op de woorden 'onopgeefbare verbondenheid' van groot belang blijkt voor de op dit moment in de Protestantse Kerk in Nederland lopende discussies, concentreert dit deel van deze notitie zich op de totstandkoming en achtergrond van deze uitdrukking.

3.1.1 Het hervormde spreken over Israël sinds WO II

De Oudtestamenticus Th.C. Vriezen (1899-1979) bezocht het mandaatsgebied Palestina voor het eerst in 1924. Van meet af aan heeft hij, dankzij zijn intensieve betrokkenheid bij zowel de Joodse als de Arabische bewoners van het land, een scherp oog gehad voor de politieke en menselijke problemen die gepaard gingen met de vestiging van de staat Israël. Hij heeft daarover veel geschreven en in lezingen zijn standpunten uiteengezet, maar was op dat moment een roepende in de woestijn. Programmatisch is de tekst van zijn afscheidscollege als hoogleraar OT te Utrecht over Amos 9,7 ('Zijt gij voor Mij niet gelijk aan de kinderen der Ethiopiërs, o kinderen Israëls...') waarvan we hier de samenvatting citeren: 'Genade is voor Amos (zoals later voor Johannes de Doper en voor Jezus niet) geen erfgoed – schept geen rechten tegenover God of mensen. Ze wekt wel op tot heiliging (3:2, 5:14 e.a.), waarvan een der vruchten is: waarachtige humaniteit'.

Vriezen behoorde hiermee tot de pioniers, de enkelingen. Zijn kerk, de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK), was op dat moment vooral bezig met de theologische verwerking van Israëls terugkeer in de geschiedenis, zonder oog voor de neveneffecten aan Palestijnse kant. Deze kerk publiceerde in 1959 een studie over de theologische betekenis van Israël, getiteld *Israël en de kerk*. In het kader van een beschouwing over Israëls zelfverstaan en geloofstraditie, komt in het hoofdstuk 'Israël in het heden' ook de staat Israël ter sprake. Hier wordt driemaal het woord teken gebruikt: de staat als 'teken van onze onmacht' (weinig christenen hebben in de ware zin des woords voor Israël gestreden toen dit volk in zijn naakte existentie bedreigd werd), als teken van Gods trouw (ondanks de ontrouw van ons mensen) en als teken dat dit volk van Godswege op een nieuwe weg gesteld werd. God schenkt zijn volk de mogelijkheid zijn verkiezing waar te maken, waarbij het voor alles zijn Messias zou moeten vinden.

Vanaf 1967 heeft de NHK een theologisch adviseur in Jeruzalem, dr. J. Schoneveld van 1967 tot 1980 en dr. G.H. Cohen Stuart van 1982 tot 1992.

⁹ Wellicht ten overvloede wijzen wij erop, dat de term 'Israël' in dit hoofdstuk niet gelezen dient te worden als exclusief verwijzend naar de staat Israël.

De verhouding van het volk Israël met het land, toegespitst op de staat Israël vormt het onderwerp van de synodale handreiking *Israël, volk, land en staat* van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1970. In de inleiding van dit document, waarvan prof.dr. H. Berkhof en mevrouw dr. E. Flesseman -van Leer de belangrijkste opstellers waren, komt het woord verbondenheid al in de eerste alinea voor: "De kerk heeft de opdracht haar geloof in God te verkondigen en van deze verkondiging maakt ook haar verbondenheid met het volk Israël deel uit." Van daaruit wordt de vraag gesteld of de staat Israël voor christenen een bijzondere geloofsdimensie heeft.

Ook internationaal gezien was dit de eerste keer dat een kerk zich in een officieel geschrift uitliet over de betekenis van de staat Israël. Duitse en andere (bijv. Zwitserse) kerken zouden pas later volgen (1980: de verklaring van de Rijnlandse kerk over de 'Vernieuwing van de verhouding van de kerk tot het Joodse volk'). De vraag naar de betekenis van de staat Israël wordt in het rapport van 1970 in een historische en theologische context geplaatst, genuanceerd en tenslotte beaamd. Maar de discussies erover waren van meet af aan heftig en scherp. De synode aanvaardde het stuk in zijn laatste ontwerp uiteindelijk met 38 tegen 10 stemmen.

In 1988 besloot de synode tot een voortgaande bezinning over de relatie Israël, volk, land en staat. Daarin zou moeten worden uitgegaan van Gods trouw aan zijn volk, en tegelijkertijd zou "de stem van de christenen in het Midden-Oosten mede gehoord dienen te worden". De Intifada van het Palestijnse volk was uitgebroken, hun roep om zelfbeschikking en een eigen staat werd wereldwijd gehoord. De aldus ingestelde commissie, bestaande uit leden uit de kringen van Kerk en Israël en het Werelddiaconaat, kwam in 1992 met een tussenrapportage en in 1995 met een eindrapport. In dit rapport is behalve een aantal bijbelstudies een tot dan toe in onze kerken onderbelicht aspect van de wordingsgeschiedenis van de staat Israël opgenomen: het ontstaan van de kwestie van de Palestijnse vluchtelingen in de periode 1947-1949. Tevens komen twee Palestijnse bevrijdingstheologen uitvoerig aan het woord, namelijk de Anglicaanse theoloog Naim Stifan Ateek (later grondlegger van Sabeel, het centrum voor Palestijnse bevrijdingstheologie) en de Lutherse theoloog Mitri Raheb, predikant in Bethlehem. Daaruit blijkt dat de kerk op dat moment ook notie nam van de Palestijnse christelijke stemmen.

Het probleem van de voortgaande bezinning in 1995 was echter dat er geen zichtbare consequenties aan het rapport werden verbonden. De bedoelingen die neergelegd werden in de besluitvorming zijn helaas nooit gerealiseerd, zoals: het rapport beschikbaar te maken voor bezinning in de gemeenten, het gesprek erover te zoeken met de Raad van Kerken in het Midden-Oosten en met de Joodse gemeenschap in Nederland. Waarschijnlijk was de verlegenheid over de ambivalentie van dit rapport uiteindelijk zo groot dat allen die vanuit Kerk en Israël en het Werelddiaconaat hieraan verder hadden moeten werken, zich daartoe niet in staat achtten. De twee lijnen worden in het laatste hoofdstuk aldus omschreven: 'In de ene gedachtengang wordt gesproken over een ook na Christus gebleven fundamenteel onderscheid tussen het Joodse volk en de andere volken. In de andere gedachtengang wordt meer uitgegaan van de wezenlijke eenheid van Israël met de volken. Hier spreekt men graag van Israël als getuige, van Gods heilsbedoeling met alle volken. Het spreekt vanzelf dat deze beide gedachtengangen doorwerken in de manier van omgaan met de hier besproken vraag van Palestijnse christenen.' (p.76)

Kort gezegd: Israël *en* de volken of Israël *met* de volken? In dit ene woord verschil ligt een wereld aan verschillende gevoelsladingen, die in het volgende hoofdstuk zullen worden verduidelijkt aan de hand van het dilemma 'Israël: notie of natie?'

3.1.2. De rol van de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden

De Nederlandse Lutheranen hebben vooral in het verband van de Lutherse Wereldfederatie (LWF) een belangrijke voortrekkersrol gespeeld in het debat over zending onder de Joden. Uiteindelijk heeft de LWF deze afgewezen. Bovendien nam in 1984 de LWF afstand van de anti-Joodse geschriften en uitspraken van Martin Luther. In de Lutherse Europese Commissie voor Kerk en Jodendom (LEKKJ) waren de Nederlandse afgevaardigden in de jaren negentig voortrekkers in het debat over 'Israël, volk, land en staat'. Door de verdeeldheid onder de lidkerken van deze commissie is het daartoe voorbereide rapport nooit goedgekeurd.

3.1.3. De Gereformeerde Kerken in Nederland - kleine geschiedenis van de term 'onopgeefbare verbondenheid'

Als het gaat om de verhouding tot het volk Israël dient de kerk zich bewust te zijn van de historische context waarin bepaalde kerkelijke uitspraken gedaan worden. Deze kan zeer snel veranderen, waardoor ook de betreffende uitspraken op hun theologische houdbaarheid getoetst dienen te worden. Een duidelijk voorbeeld daarvan is de kerkordelijke geformuleerde roeping gestalte te geven aan de 'onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël', die vanaf 1992 een grote plaats innam in de discussies rond de vaststelling van de nieuwe kerkorde voor de Protestantse Kerk. Telkens weer wordt de vraag gesteld naar de precieze inhoud, strekking en consequenties van die formulering. Daarom volgt hier allereerst enige informatie over de historische achtergrond ervan.

De uiteindelijke kerkordetekst (vastgesteld in 2003) luidt:

De kerk is geroepen gestalte te geven aan haar onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël. Als Christus-belijdende geloofsgemeenschap zoekt zij het gesprek met Israël inzake het verstaan van de Heilige Schrift, in het bijzonder betreffende de komst van het Koninkrijk van God. (artikel I-7)

Wanneer werd de term 'verbondenheid met (het volk) Israël' voor het eerst gebruikt? En wanneer werd het nadruk gevende woord 'onopgeefbaar' daaraan toegevoegd? Dat is vrij helder te traceren. De formulering is – voor zover het gaat om officiële uitspraken van synoden – in gereformeerde kring ontstaan, en vandaar uit een vertrouwde – en tegelijkertijd bediscussieerde – uitdrukking geworden in de gehele Protestantse Kerk in Nederland.

De 'verbondenheid met het volk Israël' wordt in gereformeerde kringen voor het eerst expliciet uitgesproken in 1973, kort na de Jom-Kippoer oorlog. Het is in een situatie van grote verlegenheid. De rabbijnen van Nederland hadden een telegram aan het moderamen van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) gestuurd, waarin zij er hun teleurstelling over uitten dat de kerken op geen enkele wijze hun afkeuring hadden uitgesproken over de 'zorgvuldige voorbereide massale agressie' (van Egypte en Syrië). *'Het achterwege blijven van een veroordeling wekt de indruk van een stilzwijgende goedkeuring*

van deze aanslag op de existentie van Israël. Daardoor hebben vroegere uitspraken van de kerken over het recht van het Joodse volk op een eigen staat veel van hun geloofwaardigheid verloren.'

De voorzitter van de synode stelt voor 'uit verlegenheid' dit telegram voor kennisgeving aan te nemen. De synode gaat hiermee niet akkoord. Een commissie krijgt de opdracht een voorstel tot reactie te formuleren. De voorzitter van Deputaten voor Kerk en Israël zegt, met woorden die vandaag nog actueel zijn: "Terecht kijkt Israël naar ons en het verwacht van ons iets. En we zijn er niet klaar mee om alleen maar voor deze en tegen die te zijn. Maar wat moeten we er dan wel mee, als we bovendien nog bedenken wat Abel Herzberg zegt 'dat de tranen van een Arabische moeder en van Arabische kinderen net zo zwaar wegen als die welke aan Joodse kant worden vergoten'. Exacte antwoorden zijn moeilijk te geven, maar als christenen kunnen we niet anders dan onze *verbondenheid* uitspreken met het volk Israël, omdat ons beider bestaan op de meest intensieve wijze met elkaar is verweven. Daarmee zijn we dan niet klaar. Beter gezegd: dan beginnen de problemen pas."

Aan het eind van die synodezitting wordt een antwoord geformuleerd aan de rabbijnen waar in de eerste alinea weer het woord 'verbondenheid' voorkomt, namelijk:

'De Generale Synode van de Gereformeerde Kerken betuigt vanuit het geloof in de God van Abraham, Izaak en Jacob haar verbondenheid met het Joodse volk, nu het zich opnieuw zo in zijn bestaan bedreigd weet.'

Aan het slot van deze tekst erkent de synode met schaamte, dat de Westerse christenheid mede verantwoordelijk is voor het ontstaan van de huidige situatie; daarom wil zij naar vermogen bijdragen aan de vrede tussen Israël en de Arabische staten en bidt, dat beide partijen zich met ons het lot van de Palestijnen zullen aantrekken.

Het woord 'onopgeefbaar' is voor het eerst te vinden in een uitspraak van de gereformeerde synode in 1979, als de serie *Holocaust* op de Nederlandse televisie is geweest. Hierin worden de lotgevallen van een Joodse familie ten tijde van nazi-Duitsland op een realistische wijze in beeld gebracht. Deze serie had duizenden reacties opgeroepen. In de synode werd aangedrongen op meer aandacht voor het opkomend antisemitisme. De synode sprak daarom uit: *'De gemeenten dienen met name ook in de Woordverkondiging te worden gewezen op de onopgeefbare verbondenheid van de Kerk met het Joodse volk en daarvan te getuigen.'*

De richting is dus duidelijk: *van de kerk naar het Joodse volk.*

In 1982 typeren deputaten voor Kerk en Israël het conflict in het Midden-Oosten in een brochure als 'een conflict van rechten',¹⁰ waarmee naast het theologische motief het volkenrechtelijke perspectief meer in beeld komt.

De uitdrukking 'onopgeefbare verbondenheid' zal op volgende synodes herhaald worden en uiteindelijk in 1991 een definitieve plaats krijgen in de gereformeerde kerkorde: *De kerken zijn geroepen gestalte te geven aan de onopgeefbare verbondenheid van de gemeente van Christus met het volk Israël en te zoeken naar gelegenheid voor Joden en christenen tot wederzijds getuige zijn (art. 88a).*

¹⁰ Deputaten voor Kerk en Israël, *Israël en de Palestijnen. Een conflict van rechten*. Leusden 1982

Twee verschillende aspecten van de relatie van de kerk met het Joodse volk spelen in de historische ontwikkeling rond de term 'onopgeefbare verbondenheid' dus op de achtergrond mee:

1. Het in ieder geval sinds 1967 (instelling van de hervormde "post Jeruzalem") en 1973 (Jom-Kippoer Oorlog) gegroeide besef van de kerk dat de staat Israël een wezenlijk onderdeel uitmaakt van de Joodse identiteit wereldwijd, en dat deze staat op dat moment in zijn existentie bedreigd was.
2. Het groeiende schuldbesef van de kerken over het christelijke aandeel in de Sjoa, ook via de rol van zwijgende toekijkers. Door de film Holocaust (1979) en door het standaardwerk van Hans Jansen, Christelijke theologie na Auschwitz (1980), heeft het thema van het christelijk antisemitisme, maar ook van aandacht voor het Jodendom als levende geloofstraditie, jarenlang hoog op de kerkelijke agenda gestaan.

Wat dit tweede punt, het schuldbesef aan christelijke kant, betreft: het maakt in elk geval duidelijk, dat een uitsluitend ethische benadering van de staat Israël niet toereikend is voor een kerkelijke benadering ter zake. De eigen historische positie van de westerse christenheid als direct betrokken partner in het conflict blijft dan ten onrechte buiten beeld. Als kerken echt contextueel willen spreken en handelen, dienen zij zich bewust te zijn van de eigen subject-positie, van de eigen rol zowel bij het ontstaan van het probleem als bij het voortduren ervan, en van de medeverantwoordelijkheid om aan een oplossing naar vermogen bij te dragen. De Israëliische schrijver Amos Oz ziet in het conflict tussen Israël en de Palestijnen beiden als slachtoffers van eenzelfde wrede ouder, Europa, en wel slachtoffers die het beeld van die ouder in de ander geprojecteerd zien en elkaar daarom haten.

De keuze voor de kwalificatie 'onopgeefbaar' dient met dit alles verstaan te worden tegen de achtergrond van een eeuwenlange geschiedenis waarin de kerk zich sterk had vervreemd van haar wortels in het volk Israël, met alle voor Israël – en op een andere manier ook voor de kerk – desastreuze gevolgen daarvan. Door deze woordkeus moest onderstreept worden, dat de kerk tot een fundamenteel inzicht is gekomen: zij kan zichzelf niet (meer), nooit meer, los van het volk Israël denken. Zij kan die verbondenheid niet opgeven. Op zichzelf zegt deze uitspraak daarmee alleen iets over de relatie met het volk Israël; zij is nooit bedoeld geweest om daarmee, impliciet of expliciet, andere relaties waarin de kerk staat als van minder belang te kenmerken.

In de laatste fase voor de gereformeerde kerkordewijziging staat in de discussie de vraag centraal naar de inhoud van het getuige zijn tegenover het volk Israël. Duidelijk wordt, dat de verhouding van de kerk tegenover het Joodse volk niet meer gekenmerkt mag worden door bekeringsdrang, maar door een houding van dialoog tussen gelijkwaardige gesprekspartners. Opvallend is dat binnen het kerkordeartikel een terminologische verschuiving is te constateren van 'volk Israël' naar 'Joden'. Het eerste benadrukt de band met het Bijbelse taalgebruik én met de politieke actualiteit; het tweede wekt vooral de associatie met de Joodse gemeenschap in ons midden.

Opvallend is ook dat deze verbondenheid niet als *gegeven*, maar als *roeping* beleden wordt. Waar de kerkorde spreekt over de roeping van de kerk, gaat het altijd om wezenlijke identiteitsvragen. De kerk kan er door Israël dan ook op aangesproken worden. Tegelijkertijd

blijft het een uitdaging om zo concreet mogelijk aan die roeping gestalte te geven. Deze formulering veronderstelt dus een kerkelijk gesprek over de concrete invulling ervan. Een gesprek dat raakt aan de identiteit van de kerk en van veel van haar leden. Juist daarom wordt het gesprek tot vandaag toe vaak met grote inzet en felheid gevoerd.

In het woord 'verbondenheid' klinken associaties mee met de woorden band, binding, verbinden. Zelfs met het woord verbond; dat is taalkundig onjuist, maar naar de woordassociatie – men denke ook aan de term 'geallieerden' – wél juist.

Duidelijk is dat de kerk eenzijdig spreekt over de verbondenheid met Israël en deze fundeert in verleden en heden: 'vanuit het geloof in de God van Abraham, Izaäk en Jacob' (zo zegt de synode van de GKN in 1973) en 'omdat ons beider bestaan op de meest intensieve wijze met elkaar is verweven' (zo de voorzitter van het deputaatschap in 1973).

In hoofdstuk 4 van deze notitie worden deze gedachten verder uitgewerkt, en komt ook de vraag aan de orde in hoeverre ook de toekomstverwachting van de kerk hier in het geding is. Men denke aan artikel I-1 van de kerkorde, waar de kerk zichzelf onder meer beschrijft als 'delend in de aan Israël geschonken verwachting' en – daarom – 'zich uitstrekkend naar de komst van het Koninkrijk van God'.

Duidelijk is in elk geval, dat de kerk hier steeds alleen over zichzelf spreekt: *zij* kan niet zonder deze verbondenheid, terwijl Israël een zelfverstaan heeft waarvan de kerk niet op dezelfde wijze noodzakelijkerwijs deel uitmaakt. Het gaat bij Israël en de kerk dus om een asymmetrische relatie.

3.1.4. Kerkelijke praktijk

Zowel de Nederlandse Hervormde Kerk als de Gereformeerde Kerken in Nederland hebben op een gegeven moment onderkend, dat het kerkelijke gesprek met Israël ook *in* de staat Israël gezocht dient te worden. We noemden al de 'post-Jeruzalem' vanuit de NHK, tussen 1967 en 1992. De Gereformeerde Kerken in Nederland hadden van meet af aan een nauwe band met de internationale christelijke nederzetting Nes Ammim in West-Galilea, bedoeld om tekenen van verzoening te bewerkstelligen. Vanaf 1974 maakten zij zich financieel verantwoordelijk voor de pastor in Nes Ammim. De aldaar gestationeerde gereformeerde predikanten vormden zo een goede schakel tussen Israël en de Nederlandse (SoW-)kerken. Zowel de genoemde twee theologische adviseurs als ook Nes Ammim en de diverse gereformeerde predikanten die daar dienst deden (waarvan dr. Simon Schoon de eerste was) hebben zich terdege bezig gehouden met de theologische doordenking van de staatwording van Israël en het daaruit voortkomende conflict met Palestijnen en omliggende Arabische landen. Het heeft echter lang geduurd voor echte samenwerking met de werelddiaconale organen van de kerken tot stand kwam. Het is altijd moeilijk gebleken voor de SoW-kerken om de verschillende standpunten met elkaar in gesprek te brengen.

3.1.5. Afsluitend

Het gaat in het kerkorde-artikel slechts impliciet om de verhouding van de kerk tot de *staat* Israël. In de eerste plaats gaat het om de plaatsbepaling van de kerk tot het *volk* Israël wereldwijd. Als de kerk stelling wil nemen in het nu bijna zestig jaar durende conflict tussen de staat Israël en zijn burens (zowel de Palestijnen als die Arabische buurstaten die de vrede

nog niet getekend hebben), dan kan zij er niet omheen nader te nuanceren hoe zij de staat Israël ziet. Ook die vraag komt in hoofdstuk 4 weer terug.

3.2 De hoofdlijnen in het werelddiaconaal beleid

De kerk wordt ook aangesproken op haar diaconale kwaliteiten. In opdracht van de Protestantse Kerk in Nederland en haar voorgangers heeft het werelddiaconaat en later Kerk in Actie zich conform haar visie en missie altijd bekommerd om vragen van gerechtigheid en vrede, macht en onmacht, gestreden tegen discriminatie en onderdrukking, en gestreden tegen de effecten van armoede en hopeloosheid. Ze doet dat in verschillende landen. De keuze van de Protestantse Kerk in Nederland om zich via Kerk in Actie met een land te bemoeien, hangt samen met allerlei historische en pragmatische overwegingen. Door de betrokkenheid van onze kerken bij het Joodse volk en zijn geschiedenis, lag interesse voor het heilige land voor de hand.

Daarbij wilde het werelddiaconaat werken aan gerechtigheid, verzoening en barmhartigheid zonder onderscheid te maken tussen meer of minder bevriende partijen. Onderscheid wordt gemaakt op grond van de nood zelf, de mogelijkheid van Kerk in Actie om daar iets in te betekenen, de positie en mogelijkheden van slachtoffers – dan wel van betrokken regeringen – om er zelf iets aan te doen, en de vraag wie er nog meer helpen of kunnen helpen. Recht zonder aanzien des persoons is immers bij uitstek een oudtestamentische notie (Deut. 16 : 18 – 20). Een behoeftebenadering en een rechtenbenadering gaan samen op.¹¹ Inzake de staat Israël, de positie van Palestijnen in Israël en de positie van Palestijnen in de bezette gebieden, heeft Kerk in Actie daarin niet anders willen werken dan in andere gebieden. Gezien de aard van het diaconaat en de situatie in Israël en de Palestijnse gebieden ging de aandacht van het werelddiaconaat vooral uit naar de problemen die Palestijnen ervaren. Dat bracht Kerk in Actie van tijd tot tijd in conflict met diegenen die voor Israël een uitzondering wilden maken, en heeft tot veel discussie geleid, ook in de kerk. Soms moest onder invloed van die discussie pas op de plaats worden gemaakt. Tegelijk hebben veel Palestijnse christenen zich door die houding herkend en erkend gevoeld.

Het is wel de vraag in hoeverre de dienst der gerechtigheid kan worden uitgevoerd door (internationale) juridische bemiddeling, of het ook gaat om een wijder perspectief van vrede en recht; een proces waarin je elkaar moet betrekken. Het is een vraag die in andere situaties (Oost Timor, Ambon, Noord-Ierland) elders op de wereld ook aan de orde is. Deze vraag naar samenwerking wordt echter indringender en ook lastiger te beantwoorden, als je elkaar tegelijk aanspreekt op gedeelde religieuze wortels, en daarnaast ook nog eens een geschiedenis van geweld hebt met elkaar (de Sjoa). Een geschiedenis waar westerse christenen veelal onbeschadigd uit te voorschijn kwamen, als toeschouwers en soms als daders, en waarin Joden juist slachtoffers werden van tomeloos geweld. In de kerken wordt die vraag anders beleefd dan in de gesecculariseerde Nederlandse samenleving in het algemeen.

¹¹ Bij een behoeftebenadering gaat men uit van de behoeften van de doelgroep. Men 'verschafft vis, of hooguit een hengel'. Een rechtenbenadering bedoelt de rechtspositie van de doelgroep te versterken. Recht is breder dan juridisch recht. Het raakt 'het recht op het viswater'.

Hoe nauw het op dit gebied luistert bleek uit de discussie die ontstond toen Kerk in actie begin 2007 de participatie in United Civilians for Peace (UCP) beëindigde.¹² UCP was een van de organisaties waarmee Kerk in Actie voor het werk in het Midden-Oosten samenwerkte, zowel in informatievoorziening als in lobbyactiviteiten, waarin UCP uitgroeide tot de spreekbuis van de participerende organisaties, inclusief Kerk in Actie. Formuleringen die door UCP namens de participerende organisaties worden gedragen komen echter niet noodzakelijkerwijze overeen met de wijze waarop Kerk in Actie zich zou uitdrukken. Onder erkenning van het belang van UCP besloot Kerk in Actie zich als participant uit UCP terug te trekken. Kerk in Actie besloot zelf de lobby voor gerechtigheid, vrede en verzoening voort te zetten en daarin de zorg voor alle partijen in het conflict verwoorden. Het beleid van Kerk in Actie in het Midden-Oosten bleef ongewijzigd. Partners bij het werk van Kerk in Actie zijn kerken en kerkelijke organisaties in de regio, de Wereldraad van Kerken, en andere organisaties en individuen, Israëliische en Palestijnse, die oprecht streven naar vrede die recht doet aan beide volken. Kerk in Actie wil stem geven aan hun visie, hun lobbywerk steunen, en samen met hen humanitaire hulp verlenen aan de meest kwetsbare groepen. Uitgangspunt in al die relaties is de noodzaak van wederzijdse erkenning van de aspiraties van beide volken en de wens om daarop aangesproken te worden. Samen met haar partners wil Kerk in Actie ook de samenleving in westerse landen en de kerken aanspreken. Kerk in Actie wil zich daartoe profileren als pro vrede, pro dialoog, pro mensenrechten en de suggestie van partijdigheid voorkomen. Ze heeft er behoefte aan om dat duidelijk in kerk en politiek te communiceren. Daartoe zal ze vrij gebruik blijven maken van informatie die door UCP en anderen wordt aangeboden. Ook blijft Kerk in Actie bereid om op projectbasis in afzonderlijke UCP-projecten te participeren. Daarbij dient Kerk in Actie verantwoording af te leggen over de wijze waarop ze haar rol speelt; aan de Protestantse Kerk in Nederland – haar leden en haar synode –, maar ook aan haar partners in Israël en de Palestijnse gebieden zelf.

Concreet zal diaconaat tot veelsoortige interventies leiden. Het houdt bijvoorbeeld in dat er wordt samengewerkt met organisaties die werken aan een specifieke nood, zoals blinde kinderen of bejaardenwerk, die onvoldoende door een overheid worden behartigd, en ook onvoldoende door anderen worden geholpen. Dan moet het wel een werkwijze zijn die de doelgroep perspectief biedt, en/of een voorbeeldfunctie heeft voor andere organisaties die zich op hetzelfde terrein bewegen. Het betekent daarnaast ook steun aan organisaties in de Palestijnse gebieden en in Israël die bewustwording en lobby voor vrede en gerechtigheid (ook mensenrechten) organiseren en doen, zowel naar de Israëliische samenleving, overheid en volksvertegenwoordiging als naar de Palestijnse samenleving, de Palestijnse Autoriteit, regering, parlement en/of machthebbers.

Het betekent steun voor programma's die Joden en Palestijnen – moslims en christenen – helpt om samen te werken voor gerechtigheid en vrede. Omdat Kerk in Actie geweld als middel absoluut afwijst, betekent dat daar wel keuzes in worden gemaakt: niet elke willekeurige organisatie komt zo maar voor samenwerking in aanmerking.

Zoals er onder Palestijnen specifieke noden zijn bij het lenigen waarvan Kerk in Actie een rol kan spelen, geldt dat ook onder Joden. We denken bij dat laatste onder andere aan programma's die kunnen helpen om trauma's te overkomen die ontstaan in het leven van mensen die slachtoffer werden van aanslagen, of geweld hebben moeten plegen vanuit hun

¹² De volledige tekst van de informatie die hierover aan de generale synode is gegeven, is voor belangstellenden opvraagbaar bij het synodese Secretariaat.

functie in het leger. YMCA (een partner van ICCO) doet dergelijk werk veel in de Palestijnse gebieden. Maar ook in Israël is de nood hoog, maar moeten we wel de juiste partners vinden. Kerk en Israël heeft enige ervaring op dit terrein (met de partner Bereaved Parents for Peace, The Parents Circle).

Als er nu één diaconaal terrein (een “healing ministry”) is waarop Kerk in Actie zich aan beide zijden van de grens zou kunnen profileren, dan is het wel op dit terrein. Onze eigen verscheurdheid rond deze hartverscheurende problematiek zou daarin ook een plek kunnen krijgen.

Vanuit haar oecumenische roeping heeft de Protestantse Kerk in Nederland ervoor gekozen om kerken en christelijke gemeenschappen in het Midden-Oosten te steunen, zodat ze hun rol voor een rechtvaardige vrede in het Midden-Oosten kunnen spelen. Het verhaal van deze kerken over de situatie en hun worsteling moet ook klinken in de Protestantse kerk in Nederland. De Protestantse Kerk in Nederland wil daarnaast vanuit haar roeping tot diaconaat, zelf ook werken aan verandering door samen met een breed scala van Palestijnse en Joodse organisaties de dienst van verzoening en gemeenschap, de dienst van gerechtigheid en de dienst van barmhartigheid concreet gestalte te geven. Daarbij houdt ze rekening met de ongelijke balans tussen de verschillende ‘spelers’ in het conflict wanneer het gaat om macht, kansen, en mogelijkheden om problemen te boven te komen. Ze wil in de dienst van gerechtigheid en verzoening zich niet beperken tot de juridische kant van gerechtigheid, maar ook aandacht geven aan het bouwen van bruggen. Kerk in Actie heeft de opdracht om dit beleid, in samenspel met Kerk en Israël, door middel van de werkorganisatie van ICCO & Kerk in Actie uit te voeren.

3.3 Oecumenisch beleid

Voor zover de kerken en christenen in het Midden-Oosten in het oecumenisch beleid van de SoW-kerken een rol hebben gespeeld, is dat goeddeels buiten de schijnwerpers gebleven. Contacten waren er wel, maar met name via het werelddiaconaat en via de internationale oecumenische organisaties, vooral via de Wereldraad van Kerken.

Binnen de GKN functioneerde in de jaren negentig een Commissie Midden-Oosten, waarin behalve deputaten voor Zending en Werelddiaconaat en deputaten voor Kerk & Israël ook deputaten Oecumene betrokken waren. De opzet was ieder vanuit de eigen invalshoek zo goed mogelijk te betrekken bij de voorbereiding en interne afstemming van het beleid van de GKN inzake het Midden-Oosten. Bij de overgang naar één arbeidsorganisatie voor de Samen-op-weg kerken/Protestantse Kerk in Nederland werd deze commissie opgeheven.

Verder is in deputaten Oecumene van de GKN geruime tijd sprake geweest van de mogelijkheid een bilaterale relatie aan te gaan met een of meer kerken in het Midden-Oosten, aanvullend op de via de Raad van Kerken onderhouden relatie met de MECC. Een aanbeveling in het afsluitende rapport van deputaten aan de eigen synode, met de bedoeling deze weg in een breder verband alsnog te gaan, werd weliswaar door de gereformeerde synode overgenomen, maar leidde – vooral omdat strenge prioriteiten in het beleid van de afdeling MDO (missionair en diaconaal werk en oecumenische relaties) noodzakelijk waren, en nieuwe taken nauwelijks konden worden opgepakt – niet tot het beoogde resultaat.

In de laatste vijftien jaar werden drie gezamenlijke conferenties van de Raad van Kerken in Nederland met de Raad van Kerken in het Midden-Oosten (Middle East Council of Churches, MECC) gehouden, waarin ook diepgaande theologische gesprekken werden gevoerd over de

betekenis van het volk Israël voor kerk en theologie. Steeds weer bleek echter, dat de 'vervangings-theologie' – die stelt, dat de kerk de plaats van het volk Israël in Gods heilswerk volledig heeft overgenomen – in de kerken van het Midden-Oosten breed leeft, zodat de Nederlandse nadruk op de blijvende theologische betekenis van het volk Israël niet werd herkend. Nog veel minder kon men begrip opbrengen voor daaraan te verbinden gevolgtrekkingen voor het land en de staat. De SoW-kerken waren in de delegaties steeds breed vertegenwoordigd.

De Raad van Kerken in Nederland heeft zich regelmatig bezig gehouden met het conflict in het Midden-Oosten. In 1997 verscheen de brochure *De vrede van Jeruzalem. Een bijdrage aan de bezinning over de toekomstige status van Jeruzalem*. Daarin worden twee conclusies getrokken: religieuze argumenten mogen niet bepalend zijn voor territoriale aanspraken, en het volkenrecht biedt het meest geëigende kader voor de oplossing van het conflict rond Jeruzalem. Omdat niet alle lidkerken deze brochure konden aanvaarden als een formele stellingname van de Raad en/of zijn lidkerken, werd met nadruk gesteld, dat het hier om een discussiebijdrage ging.

Bij de oprichting van het Palestine-Israël Ecumenical Forum¹³ – in Amman, juni 2007 – was ook de Protestantse Kerk in Nederland aanwezig, in de figuur van haar scriba, dr. B. Plaisier. Er waren ook vertegenwoordigers van ICCO & Kerk in Actie. De participatie in dit forum mag gezien worden als een stap van de Protestantse Kerk in een proces van vernieuwing en versterking van haar oecumenische betrokkenheid bij de situatie in het Midden-Oosten.

3.4 De beleidsnotitie van 2003

De voorliggende notitie is, zoals reeds gezegd, een vervolg op de veel beknoptere – acht pagina's tellende – beleidsnotitie *Het Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict* van september 2003. Daarin werd uiting gegeven aan hoop en zorg rond dit conflict, gekoppeld aan een korte analyse van het conflict. Veel van wat daarin werd verwoord komt hier opnieuw, en uitvoeriger, aan de orde. Zo pleit de notitie voor onderhandelingen, vanuit de erkenning van zowel het recht van Israël als het recht van de Palestijnen op een zelfstandig staatkundig bestaan en veiligheid. Op religieuze overtuigingen gebaseerde claims worden afgewezen. Gewezen wordt op de betekenis van het recht op terugkeer of (internationaal te financieren) compensatie voor Palestijnse vluchtelingen.

Ook op de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël wordt ingegaan, alsmede op de diaconale roeping van de kerk ten aanzien van het Palestijnse volk.

Vasthouden aan de op dat moment veel gebruikte term '(dubbele) loyaliteit' wordt ontraden, omdat die meer verwarring dan duidelijkheid heeft gebracht.

Belangrijk is het te noteren, dat in genoemde beleidsnotitie de relatie met het Palestijnse volk uitsluitend in diaconaal perspectief aan de orde werd gesteld; de oecumenische betrokkenheid met Palestijnse christenen en kerken kwam niet in beeld.

3.5 Het bezoek aan het Midden-Oosten

In november 2004 bracht een delegatie van de Protestantse Kerk in Nederland een bezoek aan het Midden-Oosten. Aanleiding was de zorg van de Protestantse Kerk in Nederland om de verheviging van het conflict sinds 2000. Tot de delegatieleden behoorden de

¹³ Zie boven, §2.5.

moderamenleden dr. B. Plaisier (scriba) en mevr. ds. I. Fritz, naast vertegenwoordigers uit kringen van Kerk in Actie en 'Kerk en Israël'.

De delegatie toonde zich onder de indruk van de wil tot vrede bij zoveel gesprekspartners aan beide kanten. De uitzichtloze situatie van Palestijnen in de Libanese vluchtelingenkampen en in de bezette gebieden was voor de delegatieleden schokkend. De delegatie pleitte opnieuw voor een einde aan het geweld door beide partijen en terugkeer naar de onderhandelingstafel. Ook de kwetsbare positie van de kerken daar kwam nadrukkelijk in beeld. Ten aanzien van de beleidsuitgangspunten bevestigde de delegatie op hoofdlijnen wat in de beleidsnotitie van 2003 reeds aan de orde kwam.

De verbondenheid met het volk Israël en de betrokkenheid op het Palestijnse volk waarvoor de Protestantse Kerk staat, bleek de mogelijkheden van de Protestantse Kerk in Nederland eerder te versterken dan te verzwakken. Van hieruit kon begrip gevraagd worden voor de positie van de ander.

De aanbevelingen van de delegatie werden in een later stadium op verzoek van het moderamen toegespitst. Aanbevolen werd het ontwikkelen van gezamenlijke criteria van beleid voor Kerk in Actie en Kerk en Israël, zodat voorkomen wordt dat het ene standpunt het andere neutraliseert of ontkracht. De delegatie beval verder aan dat de kerk en de dienstenorganisatie duidelijk maken wat de verbondenheid met het volk Israël betekent, waarbij grondig nagedacht zou moeten worden over de wijze waarop het interne debat gevoerd kan worden.

Het moderamen ging akkoord met deze aanbevelingen, waarna deze zijn betrokken bij de voorbereiding van deze beleidsnotitie over het conflict in het Midden-Oosten.

4 Theologische grondlijnen

4.1 De brief aan de Romeinen gelezen met het oog op de problematiek

In de discussie binnen de kerk rond de verhouding van Joden en Palestijnen spelen Bijbelse noties en vaak ook specifieke Bijbelteksten een grote rol. Dat is gegeven met het kerk-zijn: de kerk oriënteert zich steeds weer naar vermogen op het Woord van God. Juist daarom maakt deze thematiek ook steeds weer duidelijk, dat binnen de kerk zeer verschillende leeswijzen opgeld doen. Over het gewicht van oudtestamentische dan wel nieuwtestamentische beloften, van profetische visioenen en apostolische vermaningen lopen de meningen snel uiteen.

De Protestantse Kerk in Nederland kan zich in elk geval niet beperken tot het aan elkaar verbinden van een selectie van Bijbelteksten, om daaruit rechtstreeks het van de kerk gevraagde beleid af te leiden.

De betekenis van de Schriften ligt voor de kerk allereerst in de wijze waarop zij de menselijke geschiedenis in een perspectief plaatsen. Om daarvan iets meer te zeggen kan een korte schets van de doorgaande lijnen in de brief van Paulus aan de Romeinen wellicht dienstig zijn. Het zijn immers vooral de hoofdstukken 9 tot en met 11 van dit Bijbelboek die de kerken hebben bepaald bij de blijvende trouw van God aan zijn verbond met het volk Israël. Des te meer is het van belang die hoofdstukken niet los te maken uit het geheel van deze brief – of ze als een soort intermezzo binnen deze brief te interpreteren –, maar ze te plaatsen in hun bredere context.

De eerste hoofdstukken van de brief aan de Romeinen hebben een belangrijke rol gespeeld bij de (her)ontdekking van het Evangelie van Gods genade, in het bijzonder in de tijd van de Reformatie. Mensen mogen zich gerechtvaardigd weten 'door geloof alleen', 'door genade alleen', 'door Christus alleen', zo klinkt het in alle toonaarden in de eerste zeven hoofdstukken. Maar daarmee houdt het niet op. Om het in theologische termen te zeggen: de rechtvaardiging brengt de heiliging met zich mee. Vanaf hoofdstuk 8 gaat het om het leven door de Geest. Dan klinkt het: "Allen die door de Geest van God worden geleid, zijn kinderen van God" (8:14).

Opvallend is, hoe dan het perspectief zich onmiddellijk verbreedt. Het gaat niet uitsluitend om de individuele mens in zijn of haar verhouding tot God. Het gaat om niet minder dan de hele schepping. Die schepping "ziet er reikhalzend naar uit dat openbaar wordt wie Gods kinderen zijn" (8:19). Zij zucht als in barensweeën, ten prooi aan de zinloosheid én in de spanning van de hoop. Dat is het grote kader waarbinnen de 'kinderen van God' staan. Zij zijn echter niet zelf onmiddellijk het antwoord op het zuchten van de schepping, maar het begint ermee, dat zij delen in het zuchten van de schepping. Het leven uit de Geest begint in het Kyrie, in de roep om ontferming waarin de gemeente zich vereenzelvigd met de lijdende schepping. Concreter naar de thematiek van deze notitie toe: het omkijken naar de slachtoffers van geweld en onrecht – in het diaconaat – begint in de identificatie met de slachtoffers, in het mee-lijden met hen, dat kennelijk onlosmakelijk verbonden is met het delen in het lijden van Christus (vgl. 8:17). De schepping wacht op het herkenbaar worden van de kinderen van God.

Tegen die achtergrond gaat Paulus dan spreken over zijn volksgenoten, over Israël (Rom. 9-11). Daar wordt voor hem het verdriet heel concreet. Het eerste dat hij dan over hen zegt is

precies dit: “God heeft hen als zijn kinderen aangenomen” (9:4). Over kinderen Gods kun je niet spreken zonder dit er van meet aan bij te betrekken. En dan vallen ook andere woorden, sleutelwoorden voor de gemeente van Jezus Christus die stuk voor stuk wijzen op haar verworteling in Israël: nabijheid, verbonden, wet, tempeldienst, beloften (vgl. 9:4 NBG). En: “God heeft zijn belofte niet gebroken (...) Dat wil zeggen: ze zijn niet door hun natuurlijke afstamming kinderen van God, maar gelden als nageslacht van Abraham op grond van Gods belofte (9:6,8).”

Des te meer worstelt Paulus met het raadsel dat velen uit Israël Jezus niet als de Messias hebben herkend en aanvaard. Juist dat raadsel brengt hem tot uitspraken die door de kerk eeuwen lang nauwelijks in hun diepe betekenis zijn erkend: “God heeft zijn volk, dat hij al van tevoren uitgekozen heeft, niet verstoten” (11:2). “Ze zijn Gods vijanden geworden opdat het evangelie aan u kon worden verkondigd, maar God blijft hen liefhebben omdat hij de aartsvaders heeft uitgekozen. De genade die God schenkt neemt hij nooit terug, wanneer hij iemand roept maakt hij dat niet ongedaan” (11:28-29). Paulus blijft erbij, dat de gemeente geënt is op de ‘edele olijfbom’ (11:17) van Israël, en dat er in Gods raad een samenhang is tussen het heil van Israël en dat van de volkeren (11:25-27). En uiteindelijk moet het wel uitlopen op een lofzang op Gods barmhartigheid (11:30-32) en ondoorgrondelijke wijsheid (11:33-36), ook in dit voor hem bittere raadsel van Israël. Daarmee eindigt het elfde hoofdstuk.

Vanaf hoofdstuk 12 gaat Paulus niet over tot de orde van de dag. De barmhartigheid van God, waarop het slot van hoofdstuk 11 de lofzang zingt, impliceert een oproep tot de eredienst van het leven door de Geest (12:1). Opnieuw staat dan niet de individuele levenshouding van de gelovige voorop: het gaat juist allereerst om het besef “samen één lichaam in Christus” (12:5) te zijn. Dat wordt vervolgens heel concreet gemaakt; dan gaat het onder meer om bijstand verlenen en troosten, geven zonder bijbedoelingen, barmhartigheid bewijzen, je bekommeren om de noden van de heiligen, om eensgezindheid en om bescheidenheid. De heiligen, dat zijn de medechristenen, maar ook hier kan het ons niet ontgaan, dat Paulus een oudtestamentische aanduiding voor Israël gebruikt. Zo tekent Paulus het leven van de gemeente, zoals het er door de Geest uit mag zien. Het zijn gedachten die ook hun betekenis hebben voor de wijze waarop gemeenten en kerken zich tot elkaar verhouden binnen de oecumene, als leden van het ene lichaam van de Heer.

Maar de gemeente zoals Paulus die tekent is niet naar binnen gericht. Zij leeft in een wereld, waarin sprake kan zijn van vervolging en vijandschap. Daarom spreekt hij in Romeinen 13 vervolgens ook over de overheid, en dus over vragen rond rechtsorde en gerechtigheid. Die overheid is er ‘voor uw welzijn’, als dienaar van Gods – ‘diaken’ staat er tot twee maal toe in het Grieks (13:4). In de onderlinge verhoudingen heerse de liefde en de wederzijdse aanvaarding, naar het voorbeeld van Christus, die – als ‘diaken voor de Joden!’ – de volkeren heeft aanvaard, tot eer van God. Zo kan het koninkrijk Gods zichtbaar worden, in ‘gerechtigheid, vrede en vreugde door de heilige Geest’ (14:15).

Als één ding hier duidelijk kan worden, dan is het dat alles met elkaar samenhangt. Het delen in het lijden van Christus, het delen in het lijden van de schepping, het mogen ‘delen in de vruchtbaarheid van de wortel Israël’ (11:17) en het ‘bijdragen/delen in de noden van de heiligen’ (12:13) – vgl. 15:26, waar de gemeente in Jeruzalem in beeld komt – staan in het ene perspectief van het leven door de Geest. Diaconaat, verbondenheid met Israël en oecumenische betrokkenheid op de medechristenen versterken elkaar Bijbels gesproken. En dat alles ontleent zijn zin en betekenis ten diepste aan Gods barmhartigheid.

De hiermee gegeven schets geeft enkele fundamentele lijnen in de brief aan de Romeinen aan. Het gaat daarin om een heilshistorische visie die onder het concrete handelen van de kerk mag liggen, omdat het wezen van de kerk en haar roeping erdoor bepaald worden.

Daarmee is echter nog niet direct zichtbaar, hoe zich een en ander laat concretiseren in de vragen waar het in deze notitie over gaat. Het wordt ingewikkelder, wanneer de kerk zich geroepen weet de lijnen door te trekken in een gecompliceerde menselijke en politieke situatie als die in het Midden-Oosten. In het leven van mensen daar, Joden en Palestijnen, legt de hoop en de verwachting het steeds weer af tegen gevoelens van hopeloosheid en verbittering. Daar wordt het leven van mensen bepaald door angst voor de ander. Daar zijn slachtoffers en daders, maar de rollen worden soms zo maar omgedraaid, en de meeste betrokkenen zien zichzelf hoe dan ook primair als slachtoffer – en zien daarin soms een legitimatie om dan ook dader van geweld te worden.

Dat alles vertaalt zich door naar het politieke niveau. Daar speelt het (internationaal) recht een rol, maar ook de macht die maar al te vaak op gespannen voet staat met het recht. Daar gaat veiligheid voor alles – en juist daarom wordt het leven misschien alleen maar onveilig. Daar opereren politici in een web van steeds terugkerende dilemma's.

4.2 De kerk en het internationaal recht

Voor de kerk(en) is het de vraag, hoe op het internationaal recht gebaseerde rechten en verplichtingen van de staat Israël en van de Palestijnse Autoriteit, en daarmee van het Palestijnse volk, zich verhouden tot theologische motieven die in de relatie tot het volk Israël en tot de Palestijnen een rol kunnen spelen. Hier vindt men verschillende benaderingen, zowel buiten als binnen de kerken.

- a. Voor sommigen is het internationaal recht het enige criterium voor de beoordeling van de situatie in het Midden-Oosten. Alle partijen hebben zich daarnaar – en daarnaar alleen – te richten om zo langs politieke weg tot een oplossing te komen. Zij proberen op deze wijze elk risico van een theologische legitimatie van politieke standpunten en belangen uit te sluiten. Daarom achten zij elke theologische argumentatie in deze politieke kwestie ongewenst en onmogelijk. Een benadering met vergelijkbare consequenties vinden we bij bepaalde seculiere denkers die elke rol van de religie in het publieke domein willen uitsluiten
- b. Anderen delen deze visie op de betekenis van het internationaal recht als het enige criterium voor de beoordeling van de situatie in het Midden-Oosten, maar vanuit een ander uitgangspunt. Zij sluiten de theologie niet buiten, maar zoeken het in een positieve theologische beoordeling van (internationaal) recht.
- c. Een min of meer tegengestelde benadering is die, waarin (veronderstelde) Bijbels-theologische motieven het alleenrecht opeisen: dan worden argumenten in het vlak van internationaal recht hooguit nog relevant geacht voor zover zij dergelijke theologische motieven eventueel feitelijk ondersteunen. Maar als het erop aankomt, zijn zulke argumenten niet werkelijk relevant.

De laatstgenoemde benadering vindt men vooral in christelijke pro-Israël-kringen die grote betekenis toekennen aan een letterlijke uitleg van Bijbelse toekomstbeloften aangaande Israël. Deze positie is door de Protestantse Kerk in Nederland tot nu toe consequent afgewezen. De kerk 'deelt in de aan Israël geschonken verwachting' (art. I lid I van de kerkorde), maar deze eschatologische verbondenheid met Israël houdt voor haar niet in, dat

Bijbelse beloften kunnen worden gelezen als elementen voor een politieke handleiding. De vraag, hoe zich theologische motieven dan wél verhouden tot het (internationaal) recht, en welke betekenis aan het internationaal recht in dat verband toekomt, is daarmee nog niet beantwoord.

Een visie op die verhouding kan aansluiten bij de theologische traditie inzake de plaats van de overheid, zoals die is uitgekristalliseerd in de *Theologische Verklaring van Barmen*, die in art. I lid 5 van de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland wordt genoemd vanwege haar 'betekenis voor het belijden in het heden'. Artikel 5 van Barmen stelt het zo: "De Schrift zegt ons, dat de staat naar goddelijke beschikking de taak heeft, in de nog niet verlost wereld, waarin ook de kerk staat, naar de mate van menselijk inzicht en menselijk vermogen, onder bedreiging met en uitoefening van dwang, voor recht en vrede te zorgen. De kerk erkent, in dankbare eerbied jegens God, de weldaad van deze Zijn beschikking. Zij herinnert aan Gods rijk, Gods gebod en gerechtigheid en daarmee aan de verantwoordelijkheid van regeerders en geregeerden. Zij vertrouwt en gehoorzaamt de kracht van het Woord, waardoor God alle dingen draagt."

Daarmee wordt de hierboven onder a) beschreven positie, als zou elke theologische argumentatie in politieke kwesties ongewenst zijn, afgewezen. Sommigen menen dat die positie een logische consequentie is van de lutherse tweerijkenleer,¹⁴ die daarmee echter eenzijdig wordt geïnterpreteerd. Gods regeren door Christus en de Geest, in het bijzonder in de kerk, wordt dan scherp afgegrensd van Gods regeren door een wereldlijke overheid. De politiek krijgt daardoor een grote mate van autonomie.

De positie van Barmen en van de Protestantse Kerk in Nederland is een andere. Deze kan getypeerd worden als een principiële aanvaarding van de overheid en daarmee van de rechtsorde, onder gelijktijdige handhaving van het recht en de plicht van de kerk zich – in lijn met het profetisch spreken in de Schriften - kritisch-profetisch uit te spreken over het feitelijke handelen van die overheid. Immers, de overheid dient men te gehoorzamen, tenzij zeer zwaarwegende argumenten zich daartegen verzetten. De woorden van Handelingen 5: 29 – "Men moet God meer gehoorzamen dan de mensen" – hebben bijvoorbeeld in de calvinistische traditie rond de verhouding van kerk en overheid een grote rol gespeeld, en hebben een al te eenzijdige nadruk op de in Romeinen 13 verwoorde plicht tot gehoorzaamheid aan de overheid gecorrigeerd.

Op dezelfde positief-kritische wijze accepteert de Protestantse Kerk in Nederland in beginsel ook het internationaal recht, bepleit zij het verder gestalte geven aan een internationale rechtsorde, en komt zij op voor de handhaving van de mensenrechten. Zij gaat ervan uit dat staten aan het internationaal recht gebonden zijn, en zich dienovereenkomstig hebben te gedragen. Deze positie ligt het meest in de lijn van de hierboven als mogelijkheid b) aangeduide benadering.

De theologische verantwoording van deze positie kan uiteraard variëren. Gedacht kan worden aan een in de oecumene ontwikkelde theologie van het koninkrijk Gods, die ook in artikel I van de kerkorde enigszins doorklinkt. In rooms-katholieke kring grijpt men eerder terug op een visie op menselijke waarden als gerechtigheid en internationale solidariteit, zoals die is verwoord door het Tweede Vaticaans Concilie. In de gereformeerde traditie

¹⁴ Een andere interpretatie van deze klassieke lutherse visie komt in haar uitwerking dicht bij een opvatting die in de GKN lang heeft gegolden, waarbij de kerk zich "als instituut" diende te onthouden van politieke uitspraken, omdat dat gezien werd als de exclusieve taak van de kerk "als organisme", dat wil zeggen van de gelovigen persoonlijk, en in hun politieke partijen.

ontwikkelde zich een visie op het recht als een element in de algemene genade: Gods genade beperkt zich niet tot zijn heilswerk in Christus en door de Geest, maar komt ook tot uiting in het tegenstaan van de macht van de zonde in het menselijk leven en samenleven, onder meer in het recht.

Tegelijk weet de kerk dat het geldende recht niet volmaakt is. Het is enerzijds – als het goed is – een product van morele overwegingen over de meest rechtvaardige ordening van een nationale samenleving c.q. de internationale verhoudingen. Maar geldend recht wordt tegelijk bepaald door de feitelijke machtsverhoudingen. In een rechtstaat bepalen verkiezingen wie de macht heeft om wetten te maken of te veranderen. Wat internationaal recht betreft bepalen bijvoorbeeld de leden van de Veiligheidsraad in hoge mate, wat wel en wat niet bij resolutie kan worden vastgesteld. Eigen (geo)politieke belangen spelen daarbij een rol. Ook dat is aan de situatie in het Midden-Oosten op tal van manieren te illustreren. Daarom kan het ook voor de kerk noodzakelijk zijn op het geldende recht – in naam van de gerechtigheid als een morele norm! – ernstige kritiek uit te oefenen. Wat “recht” heet moet soms als onrecht ontmaskerd worden. In mindere mate spelen deze machtsfactoren een rol bij de totstandkoming van mensenrechtenverdragen. Hoewel de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens sterk is bepaald door westerse rechtstradities, wordt het universele karakter ervan in beginsel breed erkend.

Zo zal de kerk zich t.a.v. het Midden-Oosten ook zo lang dat maar enigszins mogelijk is oriënteren aan het internationaal recht, en de standaard van de mensenrechten. Daarbij dient enerzijds het recht van Israël op een zelfstandig staatkundig bestaan en op veiligheid en anderzijds het recht van de Palestijnen op zelfbeschikking – een zelfstandig staatkundig bestaan en veiligheid en een eigen economische ontwikkeling – erkend te worden, en uitgangspunt te zijn voor verdere onderhandelingen. Dat alles samen is: vrede.

In beide volken zijn er die heel het gebied tussen de Jordaan en de Middellandse Zee claimen. Anderen claimen een deel daarvan. Het conflict kan alleen worden opgelost langs de weg van onderhandelingen, op basis van het internationaal recht. Daarbij dient de internationale gemeenschap actief betrokken te zijn, zowel vanwege de grote geopolitieke belangen, als vanwege de noodzaak van internationale garanties, als ook vanwege het grote verschil in macht tussen de staat Israël en de Palestijnse Autoriteit. Hoewel niet kan worden uitgesloten dat als resultaat van goed overleg een andere oplossing wordt geaccepteerd, ligt het het meest voor de hand dat onderhandelingen leiden tot een twee-staten-oplossing in enige vorm. Levensvatbaarheid en gelijkwaardigheid van beide staten zijn in dat geval fundamentele criteria.

Het is van belang om als Protestantse Kerk in Nederland ook in contacten met vertegenwoordigers van het Jodendom en van de islam de vragen rond de betekenis van het internationaal recht aan de orde te stellen. Daarbij gaat het onder meer over de relatie tussen religieuze opvattingen en gevoelens enerzijds en politieke claims anderzijds.

Van niet minder belang is het te komen tot een interreligieuze dialoog rond de vraag, in hoeverre van universeel geldende mensenrechten kan en moet worden gesproken. Voor de kerken binnen de oecumenische beweging ligt de theologische basis daarvoor in de ‘menselijke waardigheid’ die gegeven is met het Bijbelse spreken over de mens als ‘beeld van God’. Naar de mate waarin op dit punt in het interreligieuze gesprek over en weer meer

herkenning kan worden gevonden, kunnen geloofsgemeenschappen ook beter gezamenlijk opkomen voor diegenen die hun fundamentele rechten bedreigd zien.

4.3 De relatie van de Protestantse Kerk in Nederland tot het volk Israël

In de nota *Leren leven van de verwondering* zegt de Protestantse Kerk in Nederland over de relatie tot het volk Israël: 'De Protestantse Kerk is deel van Gods wereldwijde kerk, waarin protestanten een eigen plaats innemen. Daarbij weten wij dat Gods kerk in Israël wortelt en laten we ons gezeggen door de Schriften die wij met elkaar delen. Wij kunnen niet bestaan zonder een diepe verbondenheid met het joodse volk'.¹⁵ De Protestantse Kerk spreekt zich hiermee duidelijk uit over de blijvende relatie van de kerk met Israël, zoals ook in de kerkorde gebeurt. In artikel 1, lid 7 staat: 'De kerk is geroepen gestalte te geven aan haar onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël'.¹⁶

In het voorgaande is ingegaan op de historische context van het ontstaan van de term 'onopgeefbare verbondenheid'. Maar tot een voldoende grondige theologische onderbouwing van de terminologie is het nooit gekomen, ook niet bij de totstandkoming van de kerkorde van de Protestantse Kerk. Inmiddels is niet iedereen gelukkig met de uitdrukking, omdat er een exclusiviteit van Israël uit spreekt die men niet kan rijmen met de roeping van de kerk om zonder aanzien des persoons gestalte te geven aan Gods liefde voor de wereld. Anderen spreekt het woord 'onopgeefbaar' om een andere reden niet aan: voor hen is de verbondenheid met Israël volstrekt vanzelfsprekend, en zij horen in dit woord de dreiging dat het ook anders zou kunnen, en dat die verbondenheid toch ooit weer opgeefbaar zou kunnen worden. In deze paragraaf wordt daarom ingegaan op de theologische fundering van de in de kerkorde beleden verbondenheid met het volk Israël.

a. De theologische verbondenheid met Israël

Het unieke van de verbondenheid met Israël is gegeven met de belijdenis van Jezus als Messias. Door het geloof in hem worden gelovigen uit de volkeren betrokken op de Tenach als het Woord waaraan Jezus gestalte wilde geven.¹⁷ In hem komt volgens Paulus de Tenach tot zijn bestemming (Romeinen 10:4). Via deze Tenach leren zij zichzelf verstaan als goyiem¹⁸ in het gezin der volkeren waarin Israël Gods eerstgeborene zoon heet. Dit eerstelingschap (of verkiezing) dient daarbij door de volkeren (de broeders en zusters van Israël) niet exclusief maar inclusief verstaan te worden: in de eerstgeborene gaat het om allen. Het boek Genesis laat zien dat elke eerstgeborene de roeping heeft om de vader naar zijn broeders en zusters present te stellen en zegenend te vertegenwoordigen; andersom mogen de broeders en zusters zich in de eerstgeborene gezegend weten door de vader. Deze plek van Israël in het gezin en de geschiedenis der volken wordt nergens in de Schriften herroepen en is ook niet opgeheven in de belijdenis dat in Jezus (ook) dit eerstelingschap tot zijn bestemming is gekomen. De betekenis van zijn/dit eerstelingschap is juist alleen maar duidelijk binnen deze theologische traditie.

Vanuit deze ontdekking in de Tenach weten gelovigen uit de volkeren zich geroepen aan het volk Israël de plek en de ruimte te geven die het toekomst. God heeft zich als Vader immers

¹⁵ *Leren leven van de verwondering*, 2004, 5.

¹⁶ *Kerkorde en ordinanties van de Protestantse Kerk in Nederland*, 2003, 10.

¹⁷ Tenach: Tora, Profeten en Geschriften.

¹⁸ Goyiem: heiden-volken.

bijzonder verbonden met dit volk om in en via dit volk zegenend aanwezig te zijn voor allen. Zijn trouw aan hen gaat zo ver dat hun voortbestaan wordt verbonden met het voortbestaan van hemel en aarde (Jeremia 31:35-37). Paulus roept gelovigen uit de volkeren op om niet hoogmoedig te worden ten aanzien van Israël. Ook al mogen we om Jezus' wil met hen wortelen in het Woord van God, zij blijven – zelfs in ongelof – het gewijde volk (Romeinen 11:17vv).

De kerk mag nooit vergeten dat Jezus een Jood was, opgegroeid in de Joodse traditie, levend met de Tenach. Hoezeer hij ook van 'van boven' komt, hij is in Israël thuis. Al zijn woorden hebben in de wereld van Israël hun ijkpunt; daarbuiten krijgen zijn woorden al gauw een andere betekenis. Daarom is de kerk er ook alles aan gelegen van Israël zelf te horen hoe het met de Tenach leefde en leeft en wil zij daarvan leren. Zij beseft dat deze verhouding asymmetrisch is; Israël zelf heeft om deze aandacht niet gevraagd en heeft zelfs ervaren dat de naam van hun volksgenoot Jezus tegen hen werd gebruikt.

Niettemin blijft de kerk zich om Jezus' wil *medeburger* en *medehuisgenoot* noemen van Israël, niet meer uitgesloten van het burgerschap van Israël (Efeziërs 2:11-22).

Omdat de kerk zozeer leeft van het heil waarin Israël vanouds wortelt, zoekt ze deze wortel ook telkens weer in Israël.

Dit besef komt tot uitdrukking in het belijden van de Protestantse Kerk. Zo schrijft ds. B. Wallet in *De toelichting op de Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland*: 'De naam Israël duidt op het Israël dat wij ontmoeten in de Heilige Schrift en van daaruit in de geschiedenis tot op vandaag. Daar liggen de wortels van het geloof van de Kerk. Dit uitgangspunt is van zo groot belang dat het in het lid over de naam is opgenomen'.¹⁹ Israël staat hierbij niet voor een abstracte notie van 'het volk Gods' maar voor een concrete natie, een concreet volk, met een concrete geschiedenis, die in het bijbelse tijdvak begon en doorgaat tot vandaag.

In art. I-7 wordt de naam Israël uit art. I-1 van de kerkorde geconcretiseerd tot 'volk Israël'. Sommigen hebben dit opgevat als een overboord zetten van onze loyaliteit met Israël als staat. Dat is niet de bedoeling van dit artikel. Wallet zegt hierover: 'In lid 7 wordt niet exact aangegeven wat met het volk Israël bedoeld wordt. Het gaat in deze formulering om Israël zoals het zichzelf verstaat. Duidelijk is dat dit volk niet samenvalt met de staat, maar er ook niet van kan worden losgemaakt. Bovendien gaat het niet alleen over de joden die in de staat of daar buiten wonen, maar evenzeer om het Israël van de Schrift en de traditie. De veelkleurigheid van het volk dat wij uit de Bijbel kennen en van het tegenwoordige jodendom klinkt er in mee'.²⁰ De benaming 'volk Israël' wordt dus zeer breed opgevat.

God gaat zijn eigen weg met zijn volk Israël. Dat deed Hij voor de komst van Christus, dat deed Hij na de komst van Christus, en dat zal Hij blijven doen; ook los van de exegese van de kerk. Er is, gelet op de geschiedenis van de kerk, juist alle redenen uiterst voorzichtig te zijn met onze exegese van de Schrift ten aanzien van het Joodse volk.

Wallet brengt in bovengenoemd citaat naar voren dat het spreken over 'het volk' Israël in de kerkorde alles te maken heeft met het Joodse zelfverstaan: de eigen identiteit is gerelateerd aan de eigen geschiedenis en het bestaan als volk. Van een eenduidig zelfverstaan van Israël is daarom geen sprake: binnen een breed gedeelde ervaring van een gedeelde identiteit wordt soms heftig gestreden over de vraag op welke wijze religie, taal, cultuur, etniciteit en politieke visie mede bepalend zijn voor die identiteit. De kerk stelt zich ten

¹⁹ P. van den Heuvel (red.), *De toelichting op de Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland*, Zoetermeer 2004, 19.

²⁰ *De toelichting op de Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland.*, 26.

aanzien van dat intern-Joodse debat terughoudend op. Te vaak en te lang heeft de kerk Israël objectiverend en theologiserend gedefinieerd – en meestal onjuist en met ernstige gevolgen voor dit volk. Daarom gaat het om 'Israël zoals het zichzelf verstaat' en willen wij als kerk met Israël (als subject) in gesprek zijn over Israëls identiteit.

Na de vervangingstheologie die in het christendom opgeld deed doordat wij zelf de plek van de eerstgeborene wilden innemen vanuit een verkeerd begrepen verkiezingsgedachte, laten wij Israël nu zijn eigen exegeze van de Schriften en nemen daar serieus kennis van, ook als we daar een breedgedragen 'neen' horen tegen de belijdenis van Jezus als Messias. Dat hoort ook bij het respect voor Israëls zelfverstaan.

Lang heeft de kerk zichzelf beschouwd als de erfgenaam die de plaats van de eerstgeborene, Israël, had ingenomen. In die theologie vervangt het nieuwe verbond het oude, de doop vervangt de besnijdenis, het evangelie vervangt de wet. Daarmee is het levende Israël niet langer relevant: het heeft afgedaan en werd door God verworpen toen het Jezus Christus niet als Messias aanvaardde.²¹ De verwoesting van de tempel in Jeruzalem door de Romeinen in het jaar 70 werd lang gezien als een bewijs voor deze verwerping. Deze vervangingsleer speelt trouwens nog steeds een grote rol in de oosters-orthodoxe kerken, en is sinds de toetreding van de meeste oosters-orthodoxe kerken tot de Wereldraad van Kerken (1961) ook daar sterker dan voorheen vertegenwoordigd. De kerken in Europa – en zeker de kerken in de protestantse traditie²² – hebben de vernietigende effecten van deze ontkenning van en bestrijding van het levende Israël onder ogen gezien. De Nederlandse kerken speelden daarbij een grote rol. Zij hebben op verschillende manieren na de Tweede Wereldoorlog erkend dat het volk Israël nog steeds onder ons leeft en dat God zijn volk niet verlaten heeft. In haar belijdenis van de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël brengt de Protestantse Kerk de erkenning daarvan tot uitdrukking.

Daarbij raken wij aan een extra motivering om bij de naam Israël niet te denken aan een abstracte notie maar aan een concreet volk: het Kwaad in de wereld denkt ook niet in abstracties noch richt het zich alleen op gelovige joden. Antisemitisme is altijd bedreigend en zelfs vernietigend geweest voor iedereen die tot het volk Israël behoort; zelfs al was men zich deze afkomst soms zelf niet eens bewust.

Niet alleen vanwege het belijden van de God van Israël als Heer en omwille van Jezus is de kerk onopgeefbaar aan Israël verbonden, ook vanwege de gave van de Geest is zij dat. Zoals de komst van Christus plaats vond in de context van de blijvende relatie van God met Israël, zo ook de gave van de Geest. De belofte van de gave van de Geest is gerelateerd aan toekomstbeloften voor Israël (Joël 3:1-2; Ezechiël 36:26-27; 39:29) en de uitstorting van de Geest anticipeert daar op (Efeziërs 1:13-14, vgl. Maleachi 3:17). De uitstorting van de Geest gaat – tot aanvankelijke verbazing van Jezus' discipelen – ook over de grenzen van Israël heen (Hand. 10) naar de volkeren. Door diezelfde Geest leren ook de volkeren de God van Israël kennen als Vader (Romeinen 8:15) en belijden zij Jezus als Heer (1 Korinthiërs 12:3). De volkeren delen ook in dit opzicht in de zegen voor Israël; of zoals Paulus uitlegde: 'Verheug u, heidenen, samen met zijn volk' (Romeinen 15: 10) en daar als zegenwens op laat volgen dat men door de kracht van de heilige Geest gesterkt zal worden in de hoop op de vervulling van Gods beloften. Deze beloften zijn niet los te denken van Israël. Zo scheidt

²¹ Een voor Joden desastreuze interpretatie van Matth. 27:25 heeft hierbij eeuwenlang doorgewerkt.

²² Vgl. het rapport *Kirche und Israel. Ein Beitrag der reformatorischen Kirchen Europas zum Verhältnis von Christen und Juden*, dat de Leuenberger Kerkengemeenschap, waarin ongeveer 100 protestantse kerken in Europa zijn samengebracht, in 2001 aanvaardde.

de Geest een nieuwe verbondenheid van de volkeren met Israël. Door Jezus, die 'de dienaar van de besnijdenis' is (Romeinen 15:8) worden de volkeren tot de lofprijzing van de God van Israël gebracht. Dit alles in de kracht van de Heilige Geest (Romeinen 15:13).

De volkeren zijn met Israël betrokken in Gods gang naar een nieuwe hemel en aarde. De kerk weet hiervan en zou hierin – zelf grotendeels bestaand uit gelovigen uit de volkeren – een rol moeten spelen als postillon d'amour. Zij deelt in de aan Israël geschonken verwachting en strekt zich uit naar de komst van het Koninkrijk van God.

De verbondenheid van de kerk met Israël mag gerust uniek worden genoemd. Bij geen enkel ander volk, hoe verbonden we ons ook met dit volk kunnen weten of voelen, is sprake van deze theologische verworteling.

b. Delen in de verwachting

In het Nieuwe Testament wordt de hoop van Israël gekaderd in de verwachting van het koninkrijk Gods. Het blijft gaan om de hoop voor Israël als concreet volk; in Handelingen 26:6-7 wordt de hoop waar Paulus voor terechtstaat, verbonden met de hoop voor de twaalf stammen van Israël (vgl. Lucas 22:30). De landbelofte wordt niet herhaald, maar in het verlengde van het Oude Testament wordt de geografie verbonden met de hoop voor Israël (er is sprake van een beweging vanuit en naar Jeruzalem; vgl. Handelingen 1:8). Niet alleen in de brief aan de Romeinen (zie 4.1), maar ook in de brief aan de Efeziërs (Efeziërs 2:11-21) en aan de Galaten (Galaten 3:26-29) wordt het heil voor de volkeren verbonden aan de belofte van heil voor Israël. Nergens wordt de concreetheid van de oudtestamentische beloften voor Israël herroepen (landbelofte, terugkeer, koningschap van God), evenwel wordt ook nergens de vervulling van deze beloften geclaimd. Ook de komst van Jezus brengt niet de vervulling van alle beloften voor Israël: de hoop voor Jeruzalem blijft.

Door een vergeestelijkende interpretatie van het Nieuwe Testament is de kerk steeds verder verwijderd geraakt van een delen met Israël in deze hoop - met alle negatieve gevolgen van dien voor Israël, tot en met de Sjoa toe. Hoewel er door de eeuwen heen ook altijd uitingen van verbondenheid met het Joodse volk zijn geweest, dient de kerk - ook de Protestantse Kerk - te beseffen dat het Joodse volk zich over het geheel genomen in de steek gelaten gevoeld heeft door de kerk en tot op de dag van vandaag met de nodige terughoudendheid en argwaan de theologische debatten volgt over de relatie van de kerk met Israël. Dat er in de Protestantse Kerk met respect en waardering gesproken wordt over het jodendom, dat er het besef is van een belaste voorgeschiedenis van de kerk en diepgaand nagedacht wordt over de relatie met Israël (in de breedste zin van het woord) wordt aan Joodse zijde zeker gezien en op waarde geschat. De kerk dient zich er echter van bewust te blijven dat het Joodse volk ook voortgegaan is op zijn eigen weg door de geschiedenis en dat de kerk niet de pretentie moet hebben te kunnen bepalen hoe die weg er uit zou moeten zien.

Waar leven Israël en de volkeren naar toe? Wat is hun bestemming? Daarover leeft een breed spectrum aan verwachtingen in jodendom en christendom. In de kerkorde wordt in artikel I-1 gesproken over de kerk die zich, 'delend in de aan Israël geschonken verwachting, uitstrekt naar de komst van het Koninkrijk van God.' Volgens lid 7 zoekt de kerk als Christus-belijdende geloofsgemeenschap het gesprek met Israël 'inzake het verstaan van de Heilige Schrift, in het bijzonder betreffende de komst van het Koninkrijk van God'. Ook in vele gebedsteksten wordt deze verwachting verwoord.

In de vaste gebeden die door de Joodse gemeenschap wereldwijd gebeden worden en waarin het geloof van eeuwen uitgekristalliseerd is, wordt ook de toekomstverwachting verwoord. Het achttiengebied is daarvan een voorbeeld. Het wordt driemaal daags gebeden. De tiende tot en met vijftiende bede in dit gebed gaan over de verhoopte Messiaanse toekomst, waarbij eerst alle verstrooide ballingen van Israël verzameld zullen worden uit de vier hoeken der aarde. Jeruzalem zal herbouwd worden, en dan zal de spruit van David de uiteindelijke bevrijding aankondigen. Het zijn vooral beelden uit de Profeten die hier de toekomstverwachting van Israël vormgeven. Sommigen zien deze verwachting als gebeurtenissen die zo in de toekomst staan te gebeuren, anderen zien het als metaforen voor verwachtingen waarvoor geen andere woorden ter beschikking staan.

Geen wonder dat na de stichting van de staat Israël in bepaalde kringen de Messiaanse verwachtingen weer toenamen. Immers: de ballingen werden van overal verzameld: vanuit het verwoeste Europa, maar ook vanuit de Arabische landen waar de Joodse gemeenschappen na de oprichting van de Joodse staat niet langer welkom waren. Was dit het begin van de uiteindelijke, Messiaanse verlossing? In het gebed voor de staat Israël werd deze, nog tamelijk voorzichtig, genoemd: 'het begin van het ontspruiten van onze verlossing'. Toch mag men deze gedachte niet beschouwen als 'de' visie van het Joodse volk op de stichting van de staat Israël; voor niet-religieuze joden is de staat een woongebied zoals ook andere volkeren een woongebied hebben.

Voor religieuze joden heeft het land een specifieke betekenis. Gaandeweg wordt in de vijf boeken van de Tora duidelijk dat in de opdracht tot heiliging ook het land opgenomen is. Israël is bijzonder, vervult zijn roeping door de specifieke geboden betreffende de medemens en het land (de landbouw) in acht te nemen, zoals bijvoorbeeld te zien is in Leviticus 19 (de zgn. heiligheidswet) en in Deuteronomium 15 (het zevende jaar). Het belang van het land ligt volgens de Talmoedische traditie hierin, dat alleen in dat land alle geboden van de Eeuwige gerealiseerd kunnen worden. Zo gelden de in de Tora gegeven regels betreffende de landbouw alleen in het land, evenals die betreffende de tempeldienst. Wanneer het volk Israël uit dit land verdreven wordt, ziet het dit dus vooral als een straf, een op afstand gezet worden van de Eeuwige en Zijn heil. Het leven in ballingschap, in de verstrooiing, wordt gezien als een existentie in gebrokenheid. Het verlangen naar het land van belofte, naar Jeruzalem, blijft altijd levend. De kerk erkent, zoals geformuleerd in woorden van de hervormde synode uit 1995, "dat voor de kerk de verkiezing van Israël ook na Christus betekenis houdt, waarin ook de blijvende band van dit volk met dit land erkend wordt".²³

Binnen de Protestantse Kerk wordt verschillend gedacht over het antwoord op de vraag of de stichting van de staat Israël in verband gebracht kan worden met de genoemde toekomstverwachting die op beelden uit de Profeten is gebaseerd. Vanuit de eigen theologische voorgeschiedenis van de Protestantse Kerk kan hierover het volgende gesteld worden. De Protestantse Kerk in Nederland kan de terugkeer van het Joodse volk naar Palestina niet los zien van Gods trouw aan zijn verbondsvolk. Ook beseft zij, dat de staat Israël een integraal onderdeel uitmaakt van de identiteit van het volk Israël. Deze motieven versterken voor haar het gegeven dat de staat Israël naar internationaal recht aanspraak heeft op een zelfstandig staatkundig bestaan en op veiligheid.

c. Doen van gerechtigheid

²³ In het besluit van de Generale Synode met betrekking tot het rapport *Israël, volk, land en staat, een voortgaande bezinning*.

In het theologische debat wordt de vraag naar het toepassen van het principe van gerechtigheid (waar ook de staat Israël op aangesproken kan worden) vaak op een verkeerde wijze gekoppeld aan het belijden van de verbondenheid met het volk Israël. In deze notitie worden deze twee lijnen van elkaar onderscheiden: de kerk belijdt haar roeping om gestalte te geven aan de verbondenheid met Israël en de kerk belijdt haar roeping tot het doen van gerechtigheid. Dit onderscheid is cruciaal en willen we daarom hier nog verhelderen.

In 4.3a is duidelijk gemaakt dat de verbondenheid van de kerk met Israël uniek is; niet te vergelijken met andere relaties van verbondenheid. Deze verbondenheid met Israël staat. Zij is niet afhankelijk van het gedrag van Israël en niet afhankelijk van het al dan niet ethisch handelen van Joden. God is met zijn volk verbonden *for better and worse* ook al kent Hij hun zwakheden en zonden, ook al doden ze zijn profeten, ook al keren ze zich tegen Hem. Zijn voortdurende oproep aan hen om toch vooral gerechtigheid te doen komt nooit in mindering op zijn liefde en verbondenheid. 'Ach Efraïm, hoe zou ik je ooit kunnen prijsgeven? Hoe zou ik je kunnen uitleveren, Israël?' (Hosea 11:8-11). Een kerk die Israëls God belijdt weet van deze diepe verbondenheid.

In lijn hiermee zal de kerk zich moeten blijven voorhouden dat het eerstelingschap nooit gebaseerd is geweest op een 'beter' zijn dan anderen, maar alleen op Gods keuze. Vergeet de kerk dat dan dreigt zij hogere normen te hanteren voor Joden dan voor anderen (inclusief zichzelf) en meet zij met twee maten. Niet zelden is de teleurstelling – terecht of niet terecht – over gedrag en geloof van Joden in het verleden doorgeslagen in verguizing, haat en erger. Hiermee geeft de kerk helaas voedsel aan het heidens antisemitisme dat zich keert tegen het bestaan van Israël in de wereld.

Gelet op haar geschiedenis zal de kerk zich van deze valkuil bewust moeten zijn, ook in de actualiteit van vandaag.

Dit gezegd hebbend, realiseren wij ons dat bij het noemen van de naam 'Israël' de associatie met de staat Israël wel zeer voor de hand ligt en dat dit aanstootgevend blijkt te werken in het licht van de politieke actualiteit. Het belijden van de verbondenheid met het volk Israël komt daardoor onder druk te staan, ook al is de identificatie van 'volk' met 'staat' niet terecht en een onjuiste interpretatie van de kerkorde. Als in het debat dan ook nog geen onderscheid wordt gemaakt tussen de politiek van de staat Israël (waar je positief of negatief over kunt zijn) en het bestaan van de staat Israël (dat niet ter discussie kan staan; net als bij iedere andere staat), is de verwarring compleet.

Als kerk zullen we daarom voortdurend duidelijk moeten maken wat onze theologische verbondenheid met het volk Israël inhoudt; een verbondenheid die nog lang niet voldoende is doordacht, ook niet aangaande de plaats van Israël in de christelijke theologie.

De verbondenheid zoals in deze paragraaf verwoord bindt op geen enkele manier onze handen om gerechtigheid te doen zonder aanzien des persoons. Zij zoekt in die verbondenheid het gesprek met Israël, in het bijzonder betreffende de komst van het Koninkrijk van God (vgl. art. I lid 7 van de kerkorde). De kerk roept alle staten op tot het doen van bijbelse gerechtigheid, en weet zich daarbij evenzeer geïnspireerd door het getuigenis van de oud-testamentische profeten als door het spreken van Jezus Christus over de gerechtigheid in het perspectief van de komst van het koninkrijk van God. Zij hoeft zich ook niet geremd te voelen om dat geluid te laten horen aan de Israëliische regering; als zij in het laatste geval maar zeker weet dat zij niet meet met twee maten. Binnen Israël zelf is er bovendien kritiek genoeg, zowel politiek als religieus.

De verbondenheid zoals in deze paragraaf verwoord verhindert ons ook niet om ons overal ter wereld over slachtoffers te ontfermen – tot welke nationaliteit of welke etniciteit ze ook behoren. Geen enkel volk wordt daarin voorgetrokken, geen enkel volk wordt daarin achtergesteld.

In de oecumene zullen we als Protestantse Kerk in Nederland dit denken en doen – dat nog lang geen gemeengoed is – hebben uit te dragen en uit te leggen, zoals op grond van het in de kerkorde verwoorde belijden van ons verwacht mag worden.

4.4 De Protestantse Kerk in Nederland en de kerken in het Midden-Oosten

In de vorige paragraaf kwam de bijzondere verbondenheid met het volk Israël aan de orde: die geeft een eigen kleur aan de betrokkenheid van de Protestantse Kerk in Nederland op de Joodse inwoners van de staat Israël. In deze paragraaf komt de vraag aan de orde, wat het voor de Protestantse Kerk in Nederland betekent dat een minderheid van het Palestijnse volk – en een minderheid van de Arabische volkeren rondom – behoort tot de wereldwijde christelijke geloofsgemeenschap. Hoe kleurt de oecumenische verbondenheid met deze kerken onze relaties met hen?

Het geloof in Jezus van Nazareth, door de kerken herkend als de Messias, bepaalt de kerk bij haar onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël. Het denken over Hem en het geloof in Hem laat zich geen ogenblik losmaken van zijn wortels in Israël en van de aan Israël geschonken verwachting waarin de kerken, ook de Protestantse Kerk in Nederland (art. I lid 1 KO), mag delen. In dat licht leest de kerk de beloften aan Abraham en aan Israël, waarin het aan Israël geschonken heil een betekenis krijgt die alle grenzen tussen volkeren overstijgt. Die universele strekking van de verwachting van Israël hoort de kerk in woorden als die in Genesis 12: 3: “met u zullen alle geslachten des aardbodems gezegend worden” (NBG²⁴), of die in Jesaja 49: 6: “Ik zal je maken tot een licht voor alle volken, opdat de redding die ik brengen zal tot aan de einden der aarde reikt”. De kerk herkent deze beloften in het Evangelie van Jezus Christus. In en door Hem werden en worden ook mensen uit de volkeren gebracht in de gemeenschap met de God van Israël, de Vader van Jezus Christus. De oecumenische verbondenheid van de Protestantse Kerk in Nederland met kerken en christenen in het Midden-Oosten staat in het licht van de Schriften niet los van de verbondenheid met Israël. Nog veel minder staat zij er tegenover! De kerk laat zich niet in een keuze dwingen waarbij óf de verbondenheid met Israël óf die met kerken en christenen in het Midden-Oosten zou moeten prevaleren. Beide vormen van verbondenheid zijn voor haar om de hierboven aangeduide theologische redenen onopgeefbaar.

In de oecumenische beweging gaat het om het visioen van de eenheid van de kerk, al gaat het daar niet alleen om. De eenheid van de wereld, waarin gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping als tekenen van Gods komend Koninkrijk worden verstaan, is daarmee steeds verbonden geweest, en vormt ten diepste de scopus daarvan. Nu is het de vraag, wat ‘eenheid van de kerk’ precies betekent, en wat dat zegt over onze relatie met kerken en christenen in het Midden-Oosten.

²⁴ De NBV-vertaling: “Alle volken op aarde zullen **wensen** gezegend te worden als jij”, overtuigt niet.

In de oecumenische bezinning rond deze vragen wordt de eenheid tegenwoordig nader omschreven met behulp van het Bijbelse begrip 'gemeenschap' (koinonia²⁵). De daarmee gegeven verbondenheid heeft tal van aspecten, maar het uitgangspunt ligt ook hier in Gods genade in Jezus Christus. Zijn lijden en sterven, zijn opstanding en de uitstorting van zijn Geest vormen de basis van de gemeenschap die kerken met elkaar hebben en die zij nastreven. Oecumenische verbondenheid is dus meer dan de vanzelfsprekende solidariteit van mensen die 'nu eenmaal' hetzelfde geloven. Het is veel meer dan een spontane voorkeur voor het vertrouwde. Het gaat om een 'gemeenschap in Hem', om een elkaar in Christus gegeven zijn. Johannes vraagt aan het begin van zijn eerste brief direct aandacht voor Jezus Christus, "het Woord dat leven is. Het leven is verschenen, wij hebben het gezien en getuigen ervan" (1 Joh. 1: 2). Meteen daarop maakt hij duidelijk hoe dat de onderlinge gemeenschap bepaalt: "Wat wij gezien en gehoord hebben, verkondigen we ook aan u, opdat ook u met ons verbonden bent. En verbonden zijn met ons is verbonden zijn met de Vader en met zijn Zoon Jezus Christus".²⁶ Die gemeenschap wordt liturgisch tot uitdrukking gebracht en als een geloofsrealiteit beleefd in de viering van het Heilig Avondmaal, de 'gemeenschap met het lichaam en bloed van Christus'. Zij komt als het goed is in de praktijk op allerlei manieren tot uiting. Bijvoorbeeld in aandacht en zorg voor elkaar en in het delen met de medemens die van onze zorg afhankelijk is: ook het diaconaat is immers geworteld in deze maaltijdviering. De gemeenschap krijgt ook gestalte in intens luisteren naar elkaar, als die ander ons minder vertrouwd voorkomt, en in kritisch gesprek met elkaar, als die ander uitdagende keuzes maakt.

Kerken en christenen in het Midden-Oosten zijn tot vandaag toe bij de Protestantse Kerk in Nederland en haar leden veelal niet goed in beeld geweest. Via de Gereformeerde Zendingbond zijn er contacten met Messiasbelijdende Joodse groeperingen die zich ook inzetten voor ontmoeting met Palestijnse christenen. Natuurlijk waren er verder hierboven beschreven de oecumenische contacten, vooral via de Wereldraad van Kerken. Tot de gemeenten en de gemeenteleden is dit alles echter nauwelijks doorgedrongen: velen zijn zich van het bestaan van kerken in het Midden-Oosten eigenlijk niet bewust. De veel grotere zichtbaarheid van Israël als staat en de noodzakelijke herbezinning van de kerk op de relatie tot het volk Israël hebben daar mede toe geleid. Ook in de beleidsnotitie van 2003 werd aan de oecumenische relaties feitelijk voorbijgegaan.

De onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël en de oecumenische gemeenschap met christenen en kerken in het Midden-Oosten mogen niet tegen elkaar uitgespeeld worden. Zoals ook deze beide vormen van betrokkenheid niet mogen worden onderhouden en versterkt op kosten van anderen.

In de praktijk moeten keuzes gemaakt worden in het onderhouden van contacten met mensen en groepen in het Midden-Oosten. Vanuit het bovenstaande is duidelijk, dat de Protestantse Kerk in Nederland daarbij haar partners allereerst zal zoeken in de Joodse gemeenschap en bij de zusterkerken. Maar gerechtigheid en vrede vormen daarbij een overstijgend perspectief. Daarom dient hier ook gesproken te worden over de wijze waarop de Protestantse Kerk in Nederland zich verhoudt tot degenen die vanwege hun kwetsbare positie aangewezen zijn op de zorg van anderen.

²⁵ Woorden die hierop gebaseerd zijn kan men onder meer vinden in de volgende hierboven (in § 4.1.) geciteerde Bijbelteksten: Rom. 11:17 en 12:13.

²⁶ De Statenvertaling en de NBG-vertaling vertaalden hier, dichter bij de grondtekst, met 'gemeenschap hebben' in plaats van 'verbonden zijn'.

4.5 De Protestantse Kerk in Nederland en de islam

De situatie in het Midden-Oosten vormt, naast de uitdaging van een multiculturele samenleving in Nederland, een extra reden voor de Protestantse Kerk in Nederland zich te bezinnen op haar relatie met de islam. In het bestek van dit rapport kunnen we niet ingaan op de vele vragen van geloof en theologie die daarmee in beeld komen. Bepalend daarvoor is de theologische waardering van de gezamenlijke historische wortels van christendom en islam in het jodendom, en van de wijze waarop Jezus Christus in de Koran wordt getekend. De opvattingen daarover zijn in de kerk tot dusver niet uitgekristalliseerd.

Intussen geeft de kerkorde wel een basisregel voor de wijze waarop kerk en gemeente in het contact met moslims optreden: “In haar ontmoeting met andere godsdiensten en levensbeschouwingen verricht de kerk haar arbeid van getuigenis en dienst door het gesprek te voeren op respectvolle wijze en door naar mogelijkheden te zoeken om gemeenschappelijke taken te verrichten”.²⁷

De primaire opdracht van kerk en gemeente om in verkondiging en dienst te getuigen van het heil in Jezus Christus – vgl. artikel I lid 8 van de kerkorde – sluit het respectvolle gesprek met moslims en de samenwerking met hen dus niet uit, maar in.

In dat perspectief is meer nodig dan voorlichting, advisering en debat binnen de kerk over de islam met het oog op ontmoeting en samenwerking. De kerk zal ook relaties kunnen – en soms moeten – aangaan met moslimorganisaties, platforms voor religie en levensbeschouwingen, en/of dialooggroepen met het oog op het samenwerken door het opzetten van gezamenlijke projecten.

En dat vereist en stimuleert tenslotte de nodige reflectie op doelen, consequenties en implicaties van de samenwerking met moslims: wat betekent de joods-christelijke traditie van de kerk voor de dialoog met moslims?

Wat geldt voor het kerkelijk gesprek binnen de kerk, en voor het gesprek dat zij zoekt met het volk Israël “inzake het verstaan van de Heilige Schrift, in het bijzonder betreffende de komst van het Koninkrijk van God” (art. I lid 7 van de kerkorde), geldt ook voor het gesprek met moslims: een respectvolle dialoog vereist de bereidheid de ander voor alles te willen begrijpen zoals die zichzelf verstaat. Pas dan kan ook een kritisch gesprek op gang komen.

In dat licht is het van belang dat de kerk oog heeft voor de verscheidenheid aan opvattingen binnen de islam, niet alleen in Nederland, maar ook in het Midden-Oosten.²⁸ Dat betekent niet dat de gevaarlijke kanten van bepaalde radicale en militante stromingen niet worden benoemd – integendeel.

4.6 Grondlijnen in een theologie van het diaconaat.

Afzonderlijke aandacht verdient de betrokkenheid op de slachtoffers, op de mensen uit het Palestijnse en het Joodse volk die – ongeacht hun achtergrond of overtuiging – de prijs betalen voor de al decennia durende politieke impasse en de daaruit voortvloeiende vormen van geweld. Ook dat geeft een eigen kleur aan de betrokkenheid op bepaalde groepen en mensen.

²⁷ Ord. 14-7-5, gebaseerd op art. XVI lid 4. Vgl. voor de gemeente de praktisch gelijklopende formulering in ord. 8-1-5

²⁸ Zie boven, par. 2.6

In 2004 heeft de synode van de Protestantse Kerk in Nederland zich naar aanleiding van de notitie *Diaconaat spreekt niet vanzelf* uitgebreid gebogen over het eigene van diaconaat als roeping en opdracht van de kerk en van de gemeente, en wat daarbij de rol van Kerk in Actie zou moeten zijn.

In de discussie over de aard van het diaconaat heeft de joodse traditie een eigen relevantie. Een sleutelrol spelen de Bijbelse termen *tsedaka* (gerechtigheid) en *chesed* (barmhartigheid/verbondenheid) en de rabbijnse doorwerking daarvan. In het rabbijnse concept *gemiloet chassadiem* (lett.: het terugdoen van daden van verbondenheid) worden Gods eigenschappen tot opdracht voor de mens: wie de naakten kleedt, de hongerigen voedt, de zieken bezoekt (etc.) treedt in Gods voetsporen en maakt daarmee Gods *chesed* zichtbaar.

In de *Voortgangsrapportage Strategisch Beleid Diaconaat 2005-2008* wordt het als volgt omschreven: "Het diaconaat gaat uit van:

- de waardigheid van ieder mens als schepsel en beeldrager van God
- het besef dat mensen aan elkaar gegeven zijn en leven in verbondenheid en afhankelijkheid
- het inzicht dat de aarde en al wat de aarde voortbrengt door God gegeven is aan alle mensen
- de weg van Jezus Christus in wie Gods ontferming over een gebroken wereld en falende mensen zichtbaar is geworden.

Diaconaat is de inzet van de geloofsgemeenschap voor barmhartigheid en gerechtigheid, voor vrede en heelheid van de schepping. Het probeert zo in en vanuit de Dienst van de Tafel daadwerkelijk te vieren, te delen, zichtbaar te maken en te bemiddelen wat Gods bedoeling is voor het samenleven van mensen".

De diaconale roeping van de kerk wordt dus uitgedrukt in de Dienst van de Tafel. Aan de Tafel gaat het om het dienen en delen van het heil in Christus, met gemeenschap, heelheid, verzoening, lijden en opstanding als centrale thema's.

Daarmee is diaconaat breder dan het lenigen van nood. Het gaat naast zorg, ook om ontwikkeling, om duurzame bestaanszekerheid en kwaliteit van leven, aldus de synode. Het is ook dienst der gerechtigheid en dienst der verzoening. Barmhartigheid gaat over solidariteit met de lijdende mens: een solidariteit die concreet wordt gemaakt in zorg. Gerechtigheid gaat over het eerbiedigen van mensenrechten – bijvoorbeeld ten aanzien van de gelijkberechtiging van de Arabische burgers van Israël –, maar ook over kansen voor sociale en economische ontplooiing en structurele armoedebestrijding. Verzoening gaat niet alleen over vergeving, maar ook over recht doen aan slachtoffers.

Het dienen dat bij het diaconaat hoort is niet alleen het verlenen van zorg, maar ook het toerusten van mensen om op te staan uit hun ellende. De rol van de dienaar is niet die van slaaf, maar van proactief wegen zoeken en bemiddelen om tot heelheid, vrede en gerechtigheid, en tot verzoening met gerechtigheid, te komen.

In het vervolg van de notitie over het strategisch beleid van het diaconaat 2005-2008 wordt gesteld dat er meer dan voorheen de nadruk moet worden gelegd op de rechtenbenadering naast de behoeftenbenadering. Beide benaderingen zijn belangrijk om vast te stellen tot wie

het diaconaat zich richt en op welke wijze het dat doet. Ze vormen een sleutel tot de beleidskeuzes van het werelddiaconaat.

5 Conclusies, beleidskader en consequenties

In het bovenstaande is allereerst getracht een beeld te scheppen van historische, juridische, oecumenische en interreligieuze componenten in de actuele situatie (hoofdstuk 2).

Vervolgens is het kerkelijk beleid zoals dat tot dusver heeft gefunctioneerd, in zijn uitgangspunten en effecten geschetst (hoofdstuk 3).

De daaruit voortkomende fundamentele vragen zijn in hoofdstuk 4 theologisch doordacht, om zodoende te kunnen komen tot een positiebepaling die de kerk helpt in de nabije toekomst haar beleid vorm te geven en te verantwoorden.

De hoofdstukken 2 tot en met 4 bieden daarmee ook veel materiaal dat geschikt is dan wel geschikt gemaakt kan worden voor bespreking in kerk en gemeente. De meningsvorming in de Protestantse Kerk in Nederland kan daarmee gediend zijn.

We sluiten deze notitie af met het trekken van conclusies en het aangeven van de belangrijkste kaders voor beleid en de daaraan te verbinden consequenties.

5.1 Conclusies

De volgende elementen komen voort uit de doordenking die in de vorige hoofdstukken heeft plaatsgevonden. Ze vormen zo een noodzakelijke schakel naar meer concrete beleidsvoorstellen, en kunnen worden gezien als de randvoorwaarden waarbinnen dat beleid gestalte dient te krijgen.

Onopgeefbare verbondenheid

De theologische bezinning maakt eens te meer duidelijk, dat de verbondenheid met het volk Israël voor de kerk onopgeefbaar is en blijft. Dat wordt als een fundamenteel uitgangspunt gehandhaafd. Daaruit vloeit voort de erkenning van het gegeven dat de staat Israël als Joodse staat voor velen in de Joodse gemeenschap wereldwijd deel uitmaakt van de Joodse identiteit.

Die positiekeuze maakt het voor de kerk niet makkelijker om haar beleid ten aanzien van het conflict vorm te geven. Hoe kan zij daarin 'gestalte geven aan deze onopgeefbare verbondenheid'? De kerk heeft door de jaren heen moeten ervaren, dat het allerminst om een vanzelfsprekendheid gaat. Haar eigen geschiedenis maakt dat maar al te duidelijk. Het gaat hier om een recent inzicht dat nog bezig is een vaste plaats in het kerkelijk leven te vinden. Het gaat bovendien, zoals wij hierboven zagen, om een asymmetrische relatie: vanuit een joods perspectief is nog veel minder sprake van een vanzelfsprekendheid. Dat moet de kerk ook bescheiden maken in de wijze waarop zij ermee omgaat. Als de kerk zegt, dat wij 'de Schriften met Israël delen', is dat een belijdende uitspraak, op basis waarvan zij het gesprek zoekt met Israël. Maar op het moment dat de kerk in haar contacten met vertegenwoordigers van de Joodse gemeenschap daarom bijvoorbeeld meent woorden uit Tora en profeten te kunnen aanvoeren om het beleid van de staat Israël te bekritisieren, wordt dit soms ervaren als het overschrijden van een grens. Terughoudendheid kan hier geboden zijn: in het gesprek met Israël moet duidelijk worden, welke ruimte er is. . Evenmin mogen theologische posities functioneren als een dekmantel voor onrecht. Ook daarom kunnen argumenten van internationaal recht in de concrete conflictsituatie beter functioneren dan Bijbelse motieven.

Volkenrechtelijk kader

Internationaal (volken)recht vormt het oriëntatiepunt bij uitstek voor de oplossing van het conflict in het Midden-Oosten. Ook dat maakt de bezinning in deze notitie wel duidelijk. Het is niet aan de kerk de politieke oplossing voor het conflict uit te tekenen. Daartoe is zij niet in staat, en het behoort niet tot haar roeping. Maar de kerk kan zich ook niet volledig buiten de bezinning daarop en de discussie daarover houden. De volgende uitgangspunten voor een politieke oplossing kunnen ook door de kerk worden gedragen, zonder dat zij zich daarmee te ver in het veld van de dagelijkse politiek begeeft.

Het internationaal recht vormt het primaire kader voor het vinden van gerechtigheid en vrede. Binnen het jodendom, het Palestijnse christendom en de islam in de regio zijn er gelovigen die op geloofsgronden aanspraak maken op het grondgebied, of althans op bepaalde 'heilige plaatsen'. Een gebruik van religieuze argumenten om grondgebied te claimen, bijvoorbeeld vanuit een visie op 'Groot-Israël', blijft de kerk afwijzen – of zo'n claim nu op joods-zionistische, christenzionistische of ook islamistische uitgangspunten berust.

Op gronden van internationaal recht dient eraan te worden vastgehouden, dat de staat Israël een politieke entiteit is, die volkenrechtelijk gegarandeerd is. Het conflict tussen Israël en de Palestijnen en bepaalde Arabische buurlanden en mogendheden is derhalve een politiek probleem dat via de staatkundige kaders opgelost zal dienen te worden. Daarbij staat voorop de erkenning van het recht van zowel Israël als de Palestijnen op een zelfstandig staatkundig bestaan (zelfbeschikking), op veiligheid en op adequate mogelijkheden voor economische ontwikkeling. In dat perspectief staan verschillende moeilijke kwesties op de agenda, die alleen in onderling en gelijkwaardig overleg opgelost kunnen worden. Uiteindelijk gaat het erom, dat een onderhandelingsresultaat wordt bereikt, waardoor de betrokken volkeren – en vooral de mensen die al zo lang leven in angst, rouw en woede – werkelijk tot hun recht komen.

Grenzen

In zulk overleg dient een oplossing te worden gevonden voor een eerste brandende kwestie, namelijk die van de uiteindelijke grenzen tussen het Israëliische en het Palestijnse territorium. Uitgangspunt daarvoor vormen binnen het internationaal recht de grenzen van 4 juni 1967, aan de vooravond van de Zesdaagse Oorlog. Ook de Joodse nederzettingen op de Westelijke Jordaanoever zouden in dat perspectief, evenals die in de Gazastrook, voor ontruiming in aanmerking komen – voor zover daarover in onderling en gelijkwaardig overleg niet anders wordt beslist. In het verlengde daarvan is ook voor de kwestie van de status van Oost-Jeruzalem een creatieve, moedige en voor alle – religieus! – betrokkenen hanteerbare oplossing noodzakelijk.

Vluchtelingen

Het meest ingrijpend is ongetwijfeld de kwestie van de vluchtelingen. Voor Israël is de terugkeer van grote aantallen vluchtelingen naar het grondgebied van de staat Israël onaanvaardbaar: daarmee zou het Joodse karakter van de staat Israël vroeger of later op het spel komen te staan. Overigens betwist Israël dat allen die als vluchteling geregistreerd staan die status ook werkelijk verdienen. De lastigste politieke onderhandelingen zullen op dit punt derhalve wel de mogelijkheden voor een financiële compensatie van door de vluchtelingen geleden schade betreffen.

Israëliische pogingen om in de onderhandelingen met de Palestijnen ook voor de Joodse vluchtelingen compensatie op de agenda te krijgen lijken steeds weer stuk te lopen op het

argument, dat de Palestijnen daarvoor niet verantwoordelijk zijn te houden, en dat Israël dat thema dus maar moet aankaarten bij de betrokken Arabische landen afzonderlijk.

Twee-staten-oplossing?

De beschouwingen in deze notitie wijzen in de richting van de twee-staten-oplossing als het meest voor de hand liggend. Het is echter aan partijen zelf om daar bij de onderhandelingen wel of niet op uit te komen. We herhalen de essentiële voorwaarde, dat een definitieve regeling in onderling en gelijkwaardig overleg wordt bereikt.

Een één-staat-oplossing, waarbij de staat Israël wordt *vervangen* door een Palestijnse staat, met – of zelfs zonder! – een Joodse minderheid, is om redenen van internationaal recht en humaniteit niet aan de orde, zelfs al zou een aantal Palestijnen daaraan vermoedelijk de voorkeur geven.

In hun ideaal zijn zeer veel Palestijnen – seculier, islamitisch en christelijk – eensgezind: zij dromen over één bi-nationale staat op historische grond met Arabische Palestijnen én Joden, met als principe: 'one man one vote'. Voor de staat Israël is een dergelijke uitkomst bij voorbaat onaanvaardbaar, omdat daarbij het Joodse karakter van de staat Israël direct in het geding is. Op basis van het internationaal recht kan Israël als soevereine staat daartoe ook niet gedwongen worden. Noodgedwongen zijn veel Palestijnen wel bereid de twee-staten-oplossing te aanvaarden.

Mensenrechten

De toets voor elke oplossing ligt niet alleen in de vraag, of politieke leiders het binnen de kaders van het (statelijk) internationaal recht eens geworden zijn. Bovenal gaat het erom, dat de internationaal erkende mensenrechten – van vrijheid van godsdienst en meningsuiting tot en met het recht op ontplooiing en gezondheid – gerespecteerd worden in een nieuwe politieke constellatie. Het gaat, om 'human security', een in alle opzichten veilige situatie voor concrete, lijdende en bedreigde mensen.

In samenhang daarmee is de Protestantse Kerk in Nederland zich ervan bewust, dat het noodzakelijk is zowel de voortdurende angst van de Israëlische bevolking voor terreuraanslagen als ook de nog voortdurende ontrechting van de Palestijnse bevolking, met name in de bezette gebieden, in het publieke debat aan de orde te blijven stellen, en zo op te komen voor gerechtigheid.

Bruggen bouwen

De kerk neemt nadrukkelijk afstand van exclusief religieus gefundeerde claims die niet sporen met het internationaal recht, en kiest voor het zo veel mogelijk open houden en gebruiken van de bestaande mogelijkheden tot contact met mensen en groepen die zich nauw bij het conflict betrokken voelen. De vraag is nu: hoe kan de kerk in de praktijk gestalte geven aan de verschillende in hoofdstuk 4 beschreven en onderbouwde vormen van betrokkenheid?

Om welke vorm van betrokkenheid het ook gaat, de eerste voorwaarde daarvoor is altijd die van het zoeken van contact, en het onderhouden van communicatie. In leercontacten met Joodse organisaties en partners in Nederland en in Israël vernemen wij onder meer hoe het intern-Joodse debat over politiek en identiteit verloopt. Dat gesprek met Israël, in alle facetten die de kerkorde in ord. 1-2 daarbij in beeld brengt, dient onverminderd te worden voortgezet. Het is vooral een noodzakelijke voorwaarde voor de daar genoemde taak van de generale synode om 'het inzicht in en de bestrijding van antisemitisme te bevorderen'.

Op grond daarvan is het van belang om ontmoetingen over de grenzen van volk, taal, cultuur en godsdienst heen tussen Joden en Palestijnen te stimuleren. De kerk heeft immers ook (mogelijkheden voor) contacten met christenen en kerken in het Midden-Oosten, met moslims en moslimorganisaties in Nederland en met Palestijnse organisaties in Nederland. Maar hoe krijgen die contacten vorm? Er bestaat een reëel gevaar, dat contacten met de ene partij in mindering komen op contacten met de ander. Zo 'gijzelen' ze elkaar als het ware voortdurend. Dan straalt de kerk voortdurend uit, dat zij zich betrokken weet op de één, *maar* ook op de ander. Dit 'maar' werkt dan als een voorbehoud, een restrictie op de betrokkenheid. Dat werkt niet. Steeds weer gaat het dus om de uitdaging om de betrokkenheid op een specifieke gesprekspartner op integere wijze gestalte te geven en *tegelijk in die communicatie* te laten doorklinken dat er ook een intense betrokkenheid van de kerk bestaat op die 'andere partij'. De kerk schiet zo gezien tekort, als zij in contacten met Joodse partners haar oecumenische betrokkenheid op zusterkerken in het Midden-Oosten en haar diaconale betrokkenheid op Palestijnse slachtoffers van onrecht en geweld niet tot uitdrukking brengt. Zij schiet evenzeer tekort, als zij in oecumenische contacten haar onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël niet inbrengt. Het is duidelijk, dat het in de praktijk niet eenvoudig is op dit punt een goede balans te vinden, en bruggen te bouwen, dat wil zeggen te werken aan groeiend vertrouwen met specifieke gesprekspartners zonder de verbondenheid met anderen te verloochenen. Maar juist hierin zal de kerk haar eigen identiteit en rol moeten vinden.

Politieke betrokkenheid

Als de kerk zich bezig houdt met politieke vragen, vormt beleidsbeïnvloeding – gebaseerd op de inzichten die worden verworven in gesprek met de genoemde partners en in het kerkelijk gesprek zelf – daarin een eerste werkveld. De kerk gaat in gesprek met politieke vertegenwoordigers, en probeert invloed uit te oefenen door haar gezichtspunten op overtuigende wijze in het gesprek in te brengen. Zowel in contacten vanuit het moderamen van de generale synode als in het doorlopende werk van Kerk in actie en ICCO is zulke beleidsbeïnvloeding een belangrijk aspect. De 'civil society' zoals wij die in Nederland kennen biedt daarvoor volop mogelijkheden, en politieke vertegenwoordigers zijn daarop ingesteld. Alleen als de kaders van gesprek serieus worden genomen, is het ook zinvol te spreken over een profetische rol van de kerk. Naarmate men de kerk nadrukkelijker herkent en heeft leren kennen als een echt betrokken gesprekspartner, zal men minder snel afwijzend reageren op publieke verklaringen van de kerk. Bij schokkende ontwikkelingen wordt van de kerk gevraagd zich publiekelijk uit te spreken over geweld en onrecht. Zulke verklaringen van de kerk worden door degenen die daarin aangesproken worden op hun medeverantwoordelijkheid voor het lijden van anderen, snel ervaren en terzijde gelegd als 'eenzijdig, bevooroordeeld en gespeend van kennis van zaken'. Het is dan des te meer van belang dat uit de inhoud en de toon van mogelijke verklaringen een diep gevoelde betrokkenheid op mensen in nood herkenbaar wordt.

Hoe dan ook dient de kerk, in haar kerkelijke vergaderingen en in het functioneren van de dienstenorganisatie, terughoudend te zijn met zulke verklaringen, en zich steeds weer af te vragen in hoeverre gerechtigheid, vrede en verzoening daarmee werkelijk gediend zijn. Langlopende en intensieve betrokkenheid is van groter belang dan het steeds maar weer publiekelijk reageren op nieuwe ontwikkelingen. De kerk moet voorkomen, dat zij zich feitelijk beperkt tot 'incidentenbeleid'.

5.2 Beleidskader

De notitie *Het Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict – Bijdrage tot de meningsvorming in de Protestantse Kerk in Nederland* leidt voor de Protestantse Kerk in Nederland en haar dienstenorganisatie tot het volgende beleidskader.

1. **De verbondenheid met het volk Israël is voor de kerk onopgeefbaar (art. I-7 KO).**
 - a. De kerk respecteert de wijze waarop Israël zichzelf verstaat;
 - b. zij wijst elke vorm van vervangingstheologie, waarin de blijvende trouw van God aan zijn volk wordt miskend, af;
 - c. zij onderstreept het belang van het in ord. 1-2-2 gestelde, dat de generale synode tot taak heeft het inzicht in en de bestrijding van antisemitisme te bevorderen;
 - d. zij wil zich samen met Joodse gesprekspartners richten op een kritische reflectie met betrekking tot die verbondenheid, in directe relatie tot het internationaal recht.

2. **De kerk weet zich als gestalte van de ene heilige apostolische en katholieke of algemene christelijke Kerk verbonden met de kerken in het Midden-Oosten (vgl. art. XVI lid 1 KO).**
 - a. De kerk weet zich geroepen de gemeenschap en samenwerking met deze kerken te zoeken;
 - b. dit impliceert de noodzaak hen regelmatig te consulteren met het oog op het beleid van de Protestantse Kerk in Nederland ten aanzien van de situatie in het Midden-Oosten.

3. **De kerk verricht haar arbeid van getuigenis en dienst in haar ontmoeting met de islam door het gesprek te voeren op respectvolle wijze en door naar mogelijkheden te zoeken om gemeenschappelijke taken te verrichten (vgl. ord. 14-7-5).**
 - a. De kerk weet zich geroepen waar mogelijk het gesprek aan te gaan met vertegenwoordigers van de islam, in Nederland en waar mogelijk ook in het Midden-Oosten, om zo bij te dragen aan groeiend wederzijds begrip.

4. **De kerk onderkent de uitdaging om in haar betrokkenheid op respectievelijk het volk Israël, de kerken in het Midden-Oosten en de islam steeds op integere wijze ook haar betrokkenheid op de andere gesprekspartners van de kerk te laten doorklinken.**

5. **De kerk ziet (volken)recht en in internationale verdragen omschreven mensenrechten als het primaire oriëntatiepunt voor de oplossing van het Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict.**
 - a. De kerk erkent het recht van zowel het volk Israël als de Palestijnen op een zelfstandig staatkundig bestaan (zelfbeschikking), op veiligheid en op adequate mogelijkheden voor economische ontwikkeling;
 - b. alle partijen in het conflict zijn gehouden aan het internationaal recht en aan de VN-resoluties inzake Israël en de Palestijnse gebieden, en worden geacht de uitspraken van het Internationaal Gerechtshof te eerbiedigen;

- c. de rechten van de mens, in de opstelling waarvan de kerken een belangrijke rol hebben gespeeld, dienen steeds van meet af aan in de overwegingen betrokken te worden, omdat ze uitdrukking zijn van de fundamentele waarden die door alle mensen worden gedeeld, en de basis vormen van vrede en recht in de internationale samenleving;
- d. een rechtvaardige oplossing van het conflict kan alleen in onderling en gelijkwaardig overleg bereikt worden;
- e. religieuze argumenten ten aanzien van grondgebied dienen te worden getoetst aan het internationaal recht.

6. De kerk weet zich, ook in haar diaconale arbeid, geroepen om recht te doen aan slachtoffers van onrecht en geweld, en te zoeken naar wegen om hen te helpen op te staan uit hun ellende (vgl. ord. 14-9-1).

- a. De kerk brengt haar zorg tot uitdrukking over de militarisering van de Israëliische samenleving en wat dat betekent voor het (psychisch) welzijn van zo veel Israëliische burgers die getraumatiseerd zijn of worden door een oorlogsverleden, dan wel door aanslagen;
- b. zij brengt haar zorg tot uitdrukking over de militarisering van de Palestijnse samenleving en de gevolgen daarvan voor de onderlinge verhoudingen binnen het Palestijnse volk;
- c. zij brengt haar zorg tot uitdrukking over de gevolgen van de Israëliische bezetting en het Israëliische veiligheidsbeleid voor het welzijn van zo veel Palestijnen;
- d. zij weet zich geroepen zich te richten op mogelijkheden om, waar het op haar weg komt, genezing te brengen aan hen die lijden aan trauma's opgelopen door geweld en lijden, als slachtoffers of als daders, ongeacht hun afkomst, overtuiging of positie.

5.3 Welke consequenties heeft het in de IPA-nota genoemde beleid?

1. Voor de kerk (en daarmee de dienstenorganisatie) betekent het geschetste beleid concreet het volgende:

- a. vanwege de zorgwekkende voorschrijdende segregatie tussen Joden en Palestijnen zal de kerk blijven pleiten voor en werken aan effectieve programma's van ontmoeting en samenwerking om wederzijds wantrouwen te overkomen;
- b. samen met kerken en lokale organisaties zal de kerk werken aan het bouwen van bruggen tussen Joden en Palestijnen, tussen moslims, christenen en joden in de regio, zodat Joden de roep om recht en gerechtigheid van Palestijnen beter verstaan, en Palestijnen meer oog krijgen voor de fundamentele Israëliische behoefte aan veiligheid;
- c. de kerk zal zich richten op initiatieven in het Midden Oosten die recht en gerechtigheid voor de bevolking in Israël en de Palestijnse gebieden naderbij kunnen brengen;
- d. in haar voorlichting aan de gemeenten zal de kerk schendingen van mensenrechten in de regio aan de orde (blijven) stellen bij de betreffende instanties;
- e. de kerk zal ten aanzien van het psychisch welzijn van getraumatiseerde Israëliische burgers en Palestijnen hulpprojecten ontwikkelen of steunen;
- f. de kerk zal de dienst der barmhartigheid (armoedebestrijding, hulp aan vluchtelingen, aan gemarginaliseerden en slachtoffers van geweld en rechteloosheid – in het

Midden-Oosten), ongeacht geloof en nationaliteit van de betrokkenen, ter hand nemen;

- g. de kerk zal in overleg treden met ICCO om het in het beleidskader van deze nota vastgestelde beleid, af stemmen met het beleid van ICCO t.a.v. het Midden-Oosten.

2. **De uitwerking van beleid speciaal ten aanzien van de relatie tot het volk Israël:**

- a. de kerk zal zich – in goed overleg met de Protestantse Raad voor Kerk & Israël – in blijven zetten voor het open gesprek met Joodse organisaties in Nederland en in Israël;
- b. de kerk verzoekt de Protestantse Theologische Universiteit om aan de ontmoeting met het levende Jodendom een definitieve plaats te geven in de opleiding van predikanten en kerkelijk werkers;
- c. de kerk verzoekt de Protestantse Theologische Universiteit Israël een blijvende plaats te geven, zowel in het curriculum van de opleiding van predikanten als in de programma's van na- en bijscholing. Daarbij gaat de kerk uit van hetgeen in ord.1.2 PKO gezegd is over het gesprek met Israël. Speciale aandacht verdient het gevaar van het antisemitisme en de vervangingstheologie;

3. **De uitwerking van het beleid speciaal ten aanzien van de relatie tot de kerken in het Midden-Oosten:**

- a. de kerk zal zich inzetten voor het open gesprek met kerken in het Midden-Oosten;
- b. de kerk zal op zoek gaan naar wat de christelijke gemeenschap kan betekenen voor vrede, en op welke wijze we elkaar daarin kunnen steunen. Internationale oecumenische contacten op het grondvlak zijn daarbij relevant;
- c. De kerk zal voor synodevergaderingen regelmatig vertegenwoordigers van (de) kerken en de joodse gemeenschap in het Midden-Oosten uitnodigen;
- d. de kerk zal zich waar dat maar mogelijk is inzetten de bilaterale gesprekken met respectievelijk Joodse gesprekspartners en vertegenwoordigers van kerken in het Midden-Oosten te verbreden tot driehoeksgesprekken;
- e. de kerk zal in het Palestine-Israël Ecumenical Forum en in gesprek met kerkleiders in Jeruzalem pleiten voor vormen van overleg met moslimleiders; op basis van de Amman Call, zal de kerk het gesprek aangaan met vertegenwoordigers van kerken en christenen in het Midden-Oosten over de onopgeefbare verbondenheid van de kerk met het volk Israël. Een en ander in directe relatie tot vragen van gerechtigheid en vrede. Ook de vragen over de gevaren van bewuste of onbewuste vormen van vervangingstheologie dienen bespreekbaar te zijn.

4. **De uitwerking van het beleid speciaal ten aanzien van de relatie tot de Islam in het Midden-Oosten:**

- a. de kerk zal waar mogelijk de samenspraak bevorderen tussen Moslims, Joden en Christenen over het conflict in het Midden-Oosten en de achterliggende motivaties;
- b. de kerk zal met vertegenwoordigers van deze gemeenschappen een bijeenkomst organiseren om visies op Jeruzalem uit te wisselen, en gemeenschappelijke waarden inzake Jeruzalem, gerechtigheid en vrede op het spoor te komen.

Bijlage 1 Overzicht van gesprekken door en vanuit het moderamen met organisaties en personen

A. Hoorzittingen van het voltallige moderamen, zoals aangekondigd in de synodezitting van november 2007

- dinsdag 15 januari 2008

Platform Appèl kerk en Israël
Centraal Joods Overleg
Christenen voor Israël
Stichting Een Ander Joods Geluid
Werkgroep Keerpunt
Stichting Steun Messiasbelijdende Joden

- donderdag 17 januari 2008

Overlegorgaan voor Joden en Christenen in Nederland (OJEC)
Protestantse Raad voor Kerk en Israël
United Civilians for Peace
ICCO
Vrienden van Sabeel Nederland
Werkgroep Vanuit Jeruzalem

B. Verdere gesprekken, gevoerd door leden van het moderamen

Preses, ds. G. de Fijter, scriba dr. B. Plaisier en de eindredacteur van deze notitie, prof.dr. L.J. Koffeman, spraken op woensdag 23 januari 2008 in Den Haag met de heer Harry Kney-Tal, ambassadeur van Israël, en op donderdag 7 februari 2008 in Den Haag met mevrouw Somaia Barghouti, de officiële vertegenwoordigster van de Palestijnse Autoriteit in Nederland.

Een delegatie van het moderamen ontmoette op donderdag 31 januari 2008, samen met vertegenwoordigers van de dienstenorganisatie, een delegatie van de Wereldraad van Kerken, tijdens een regulier werkbezoek aan de Protestantse Kerk in Nederland.:

Enkele leden van het moderamen, alsmede de leden van de redactiecommissie van deze notitie, hadden op maandag 25 februari in Utrecht een ontmoeting met Dr. Naim Ateek en mevrouw Cedar Duaybis, vertegenwoordigers van het Oecumenisch Centrum voor Bevrijdingstheologie Sabeel te Jeruzalem.